

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Katedra sociální práce

Bakalářská práce

Zajištění jedince v tradiční vesnické pospolitosti

(od konce 18. století do poloviny 19. století)

Bc. Jitka Boudová

Vedoucí práce: PhDr. Pavla Kodymová, Ph.D

Praha, 2017

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, 14. ledna 2017

.....

Poděkování

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí této práce, PhDr. Pavle Kodymové, PhD., Jaroslavě Boudové a Pavlovi Provozníkovi.

Abstrakt v českém jazyce

Bakalářská práce se věnuje tématu zajištění jedince v různých kontextech. To, na jakém místě společenské struktury se člen komunity nacházel, ovlivňovalo jeho možnosti zajištění, práva a povinnosti, proto je v první kapitole představena sociální struktura vesnice. Text se dále věnuje uspořádání vztahů – z pozice panovník-vrchnost-poddaný a uspořádání vztahů uvnitř komunity vesnice. Zachyceny jsou strategie státního aparátu z hlediska sociální správy, též je představeno zajištění soukromoprávní i obyčejové. V neposlední řadě jsou blíže popsány tři konkrétní způsoby zajištění jedince – majetkové vypořádání a právo dědit, zajištění jedince i zbytku rodiny při vstupu do manželství a zajištění ve stáří – institut výměnku.

Abstrakt v anglickém jazyce

The thesis deals with the topic of securing individuals in different contexts. In the first chapter the social structure of a village is introduced. The particular position of a local community member influenced his/her opportunities of financial securing, rights and responsibilities. Next the work deals with relationships within the village community and in the line of the ruler, the nobility and villeins. Different strategies of the civil service are also presented. Finally three ways of securing an individual are described – financial security after entering into a marriage, provision after retirement, the right of heritage and final settlement.

Klíčová slova

Zajištění, sociální správa, chudinství, solidarita, tradiční systémy zajištění, 18. století, 19. století, sociální struktura vesnice, právo dědit, svatba, výměnek.

OBSAH

ÚVOD	7
1 CHARAKTERISTIKA POJMŮ	8
2 SOCIÁLNÍ STRUKTURA VESNICE	12
2.1 Rodina	12
2.2 Čeleď a nádeníci.....	14
2.2.1 Čelední služba.....	15
2.2.2 Nádenictví.....	18
2.3 Vesničtí řemeslníci	18
2.4 Domácí dělníci	18
2.5 Podruzi.....	19
2.6 Specifické statusy	20
2.6.1 Svobodníci	20
2.6.2 Sirotci – „schovanci“ a děti „nalezené“	20
2.6.3 Vdovy a vdovci.....	21
2.7 Autority ve vsi	21
2.7.1 Farář.....	21
2.7.2 Učitel.....	22
2.7.3 Rychtář.....	23
2.8 Lidé na okraji.....	23
2.8.1 Jiné specifické statusy.....	27
3 USPOŘÁDÁNÍ VZTAHŮ	28
3.1 Panovník a vrchnost jako organizující prvek z vnější.....	28
3.1.1 Státní aparát a sociální správa.....	29
3.1.1.1 Chudinství.....	31
3.1.1.2 Dva sociální problémy doby a zákonodárství – žebrota a tuláctví	31
3.2 Formální kontrola - zajištění veřejného pořádku „shora“	33
3.2.1 Rychtář –sluha dvou pánů	33
3.3 Vnitřní uspořádání vztahů	35
3.3.1 Tradiční systémy zajišťování pořádku ve vsi	35
3.3.2 Neustálý dohled – příklady aktů sociální kontroly	37
3.3.2.1 Obyčej přijímání za souseda – ověření nového člena.....	37
3.3.2.2 Veřejné průpovídky během slavností	38

3.3.3	Solidarita institucionalizovaná a svépomocná.....	38
3.3.3.1	Almužna	40
3.3.3.2	Chození po střídě.....	40
4	ZPŮSOBY ZAJIŠTĚNÍ.....	42
4.1	Majetkové vypořádání a právo dědit.....	42
4.2	Zajištění při vstupu do manželství.....	44
4.2.1	Vznik manželství	45
4.2.2	Námluvy – ověřování rodinných poměrů.....	45
4.2.3	Svatební smlouva.....	46
4.2.4	Ekonomické transfery související se svatbou.....	46
4.2.5	Věno.....	47
4.2.6	Výbava.....	49
4.3	Zabezpečení ve stáří - institut výměnku.....	49
4.3.1	Výměnkářská smlouva a rozsah výměnku	52
4.3.2	Výměnek a vztahy v rodině	54
	ZÁVĚR	56
	POUŽITÁ LITERATURA A ZDROJE	57

ÚVOD

Člověk jako bytost kulturní a společenská vytváří ve všech svých formách uskupení vazby s danými právy a povinnostmi. Vztahy uvnitř společenství jsou organizovány určitým způsobem, zároveň se ve společenství vytváří strategie, které mají umožnit naplnění základních i dalších životních potřeb. Text této práce se věnuje vesnické pospolitosti od konce 18. století do druhé poloviny 19. století. Zkoumané období končí revolučním rokem 1848, který byl důležitým přelomem nejen v reorganizaci vztahů a uspořádání vesnického světa. Časové vymezení v některých případech přesahuje rámec určených let, právě pro představení souvislostí, tedy událostí, které tvořily podhoubí i těch následujících.

Cílem práce je představit vybrané strategie zajišťování v tradiční vesnické pospolitosti v širším kontextu. Konkrétně pak popsat vzájemnost vybraných forem a způsobů zajištění se sociálními pozicemi v tradiční vesnici, uspořádání vztahů panovník-poddaný, vztahů vnitrovesnických a politicko-historických událostí. Vzhledem ke zpracované časové a geografické šíři a limitům bakalářské práce, nebyly brány v úvahu možné regionální odchylky a zvyklosti. Druhým návazným cílem práce je přispět k dějinám sociální práce.

Práce je rozvržena do logicky navazujících kapitol věnovaným jednotlivým oblastem vymezeného tématu s cílem ilustrovat širší kontext problematiky. Jsou jimi:

(i) charakteristika pojmů, ve které jsou vymezeny obsahy a chápání pojmů tradice, vesnice, pospolitost a zajištění,

(ii) sociální struktura vesnice popisující jednotlivé pozice a role, které existovaly ve vesnické pospolitosti,

(iii) uspořádání vztahů, které zasazuje téma zajištění do kontextu poddanského systému, v prvním úhlu pohledu se kapitola věnuje organizujícímu prvku z vnější – roli panovníka a vrchnosti a existující státní aparát a zákonodárství zajišťující sociální správu a problematiku chudinství, z druhého úhlu se pak kapitola věnuje vnitřnímu uspořádání komunity (soukromoprávní péče, neformální zajišťování, tradiční systémy zajišťování).

(iv) A závěrem pak formy zajištění věnované třem konkrétním způsobům zajištění v životě člověka. Prvním je majetkové uspořádání v rodině a dědické právo, druhým zajištění při svatbě a posledním zajištění při odchodu hospodáře s hospodyní na výměnek.

1 CHARAKTERISTIKA POJMŮ

Obsahy pojmů *tradice, tradiční společenství, vesnice, pospolitost a zajištění* jsou v této bakalářské práci chápány v následujících mezích:

Tradice, chápána jako jeden ze způsobu orientace v chování kolektivu, nese též vedle této pragmatické funkce i funkci symbolickou. Zpřítomňuje hodnoty, které jsou v dané kultuře považovány za zvláště důležité. Tyto hodnoty se pak proměňují v normativní vzorce chování (zvyky, obyčeje, mravy).

Ze sociologického hlediska např. Weber, který symbolickou funkci zkoumal, došel ke zjištění, že jednání, orientované na dodržování tradic, se uplatňuje převážně ve společnostech, které nemají jiné způsoby testování přijatelnosti / nepřijatelnosti určitého chování. Vzory chování preferované tradicí, jsou pak považovány za vhodnější.

Tradice je jedním z faktorů sociální statiky, optimální míra závaznosti tradice a úcty k ní působí proti ztrátě historické paměti, ale zároveň umožňuje, aby se z tradice nestala vyprázdněná rutina.¹

Antropologický náhled chápe tradici jako „předávání kulturních, duchovních, sociálních i materiálních hodnot z generace na generaci“, je pak nutně projevem kontinuity a integrity. Přispívá k plynulosti vývoje právě tím, že brzdí vývojové skoky. Je procesem do jisté míry neuvědomělým, imanentním, vyvolaný podmínkami prostředí. Součástí dodržování tradice jsou však i jevy jako povinnosti, exekuce a sankce. Tradice představuje společenský imperativ, který není-li respektován, vede k posuzování přínaléžitosti k tradici a následně často k sankci. Tradice svou povahou opakování vede k vzniku obyčejů, zvyků a rituálů². Je chápána jako určitá složka kultury, která se stabilně dlouhodobě udržuje, někdy vyvíjí, avšak bez radikální proměny, a to během několika pokolení.³

V souvislosti s mírou užití tradice v životě lidí určitého společenství se ustálil pojem **tradiční společenství**. Tím lze chápat formy společenské organizace, které existovaly před nástupem průmyslové revoluce. Materiální produkce je zde založena na využívání forem energie (síly, vody, větru a zvířat). V důsledku jednoduché techniky a slabé produktivity práce je hustota obyvatelstva nízká.

Dalším způsobem definice tradiční společnosti je pohled na mocenské uspořádání. Mocenská struktura široce variuje – od občin se silnými prvky rodové či sousedské

¹Velký sociologický slovník, heslo tradice, str. 1326.

²Malý etnologický slovník, heslo tradice str. 98-99.

³Antropologický slovník, heslo tradice.

samosprávy, přes řadu feudálních států. Způsob interpretace světa odpovídá omezeným šancím na kontrolu, změnu a předpověď událostí. Charakteristický je pravidelný rytmus a pomalost změn. Sociální svět je značně diferencován, kvalita jednotlivců není v první řadě určena podle schopností osobnosti a výkonu, ale v souvislosti k příslušnosti ke stavu, korporaci, která bývá dědičná⁴.

Vesnici, lze nejstručněji definovat jako základní sídlištní jednotku ve venkovském prostoru, která je důležitou součástí sociální struktury, specifickou komunitou.⁵

Vesnici do počátku 20. století charakterizuje Inocenc A. Bláha, jako živý sociální organismus s vlastní hmotnou a duchovní kulturou a vlastními funkcemi, které si zachovávají kompaktní sociální strukturu, výrobu pro vlastní spotřebu. Jsou samostatným, uzavřeným a relativně izolovaným celkem. Mezi původní charakteristiky vesnického společenství patří pevná instituce vlastnictví, svazek s půdou, tradicionalismus, silná společenská kontrola a zvláštní postavení rodiny dané její zdvojenou funkcí v zemědělském rodinném hospodářství.⁶ „Podle vnitřní struktury a sociálního rozvrstvení vesnice je třeba rozlišovat mezi plnoprávnými členy obce, to znamená vlastníky lánů a vlastníky menší plochy, než byly lány (nižší vrstvy obyvatelstva vesnice – nádeníky, služebnictvem), kteří většinou za členy obce považováni nebyli. Vybraní (zvolení) členové obce se účastnili obecních shromáždění a byli členy obecního soudu. Od pozdního středověku prosadila vrchnost (přes odpor selských společenství) přeměnu vesnice na pouhou správní jednotku; v důsledku industrializace se změnila její hospodářská a sociální struktura; stále více rolníků začalo vykonávat vedlejší nezemědělskou činnost a docházelo k odstranění právního rozdílu mezi městem a vesnicí.⁷

Ačkoliv se tímto charakteristika vesnického prostoru 20. století proměnila, není zde popsána, neboť je již nad rámec zadaného tématu.

Pospolitost, chápanou jako synonymum ke **společenství**, lze v etnologickém kontextu definovat jako sociální seskupení, jehož členové mají vůči sobě minimálně indiferentní vztahy, nebo jsou pokrevně spřízněni, nebo sdílejí řadu společenských podstatných hodnot pro společenství specifických (vzorce chování, normy, pravidla vzájemného styku), nebo svými aktivitami přispívají k uspokojení potřeb ostatních členů či konečně utváří společenské vztahy úhrnem všech těchto podstatných rysů, dále zejména příbuzenstvím,

⁴*Velký sociologický slovník*, heslo tradiční společenství, str. 1193-1194.

⁵*Antropologický slovník*, heslo: vesnice.

⁶*Velký sociologický slovník*, heslo vesnice, str. 1382-1383.

⁷*Antropologický slovník*, heslo vesnice.

sousedstvím, přátelstvím, ochotou ke spolupráci a společnými činnostmi sdílenými. Společenství je upevňováno tradicí.⁸

Důležitým příspěvkem k problematice pospolitosti je Tönniesova sociologická *teorie Gemeinschaft a Gesellschaft*. Jedná se o rozlišení dvou typů společenské vazby, přičemž východiskem pro tuto dichotomii bylo rozlišení dvou druhů lidské vůle, neboť dle něj jsou to právě volní činnosti, při kterých lidé vstupují do vzájemných vztahů. Přirozená jednota, jež je pokrevní pospolitost se postupně rozvíjí v pospolitost teritoriální a vrcholem pospolitosti je pospolitost ducha – společné jednání zaměřené jedním směrem.

Tönnies rozlišuje tři typy pospolitosti – příbuzenství, sousedství, přátelství. Sídlem příbuzenství je domácnost, sousedství je specifické pro vesnickou komunitu a přátelství se vzniká nejčastěji při vykonávání stejné profese (můžeme říct i společné činnosti). V pospolitosti vystupují lidé jako osobnosti, nástrojem společenské kontroly jsou zvyky. Ekonomickým základem pospolitosti je společné vlastnictví, v duchovní oblasti zaujímá významné místo umění.

Pro vesnickou komunitu je charakteristické sousedství, pro blízkost obydlí a usedlostí, kdy společné pozemky, nebo společné hranice pozemků umožňují časté styky. To vede k tomu, že si na sebe lidé vzájemně zvykají a intimně se znají. Jsou povahou těchto skutečností nuceni ke styku a často i spolupráci. Rozdíl mezi společenstvem a společností je pak v tom, že členové pospolitosti jsou vzájemně spojeni, přestože jsou odloučeni, příslušníci společnosti, přestože žijí a bydlí blízko sebe, nejsou vzájemně spjati, jsou rozděleni. Přestože jsou ve vzájemném styku, jsou od sebe odloučeni.⁹ V souvislosti s pojmem pospolitost (společenství) se dále uvádí pojmy: komunita, přátelství, situace mezní, solidarita, tradiční společnost, spolek.¹⁰

Obsahy pojmu **zajištění** vysvětluje Příruční slovník jazyka českého jako „zařízení sloužící k vytvoření, zvětšení jistoty, pevnosti něčeho“.¹¹ Je žádoucí prozkoumat i obsahy synonymních výrazů. Zajistiti znamená „způsobit, aby něco zůstalo jistým, bezpečným, zabezpečit se,¹² zajišťovati se liší pouze aktivitou činitele děje, pojem znamená činit něco jistým, bezpečným, zabezpečovat, zaručovat něco,¹³ zajištěnost pak popisuje stav, vlastnost

⁸Malý etnologický slovník, heslo pospolitost, str. 93.

⁹Velký sociologický slovník, heslo společenství, str. 338.

¹⁰Tamtéž, str. 338.

¹¹Příruční slovník jazyka českého, díl VII., str. 921.

¹²Tamtéž, str. 921.

¹³Tamtéž, str. 921.

někoho zajištěného.¹⁴ Slovník spisovné češtiny uvádí navíc pojem zabezpečit. K tomuto pojmu řadí šest významů, přičemž pro tuto práci jsou relevantní první čtyři: 1) zařídit, aby něco bylo, nebo zůstalo jisté, aby se uskutečnilo, zaručit; 2) (předem) opatřit, obstarat; 3) zařídit, aby něco bylo pevné, aby to zůstalo držet; 4) hmotně se zaopatřit (na stáří).¹⁵

Spojením „*tradiční vesnická pospolitost*“, je tedy míněno společenství lidí, jež sdílí symbolické hodnoty přetavené do norem chování (mravy, obyčeje, zvyky), které má zřetelně stanovené povinnosti a následné sankce, při jejich nedodržení. Tyto normy jsou pak předávány kontinuálně z generace na generaci. Toto společenství je vnitřně sociálně strukturované, relativně uzavřené a tvoří svébytnou sociální jednotku žijící ve vymezeném vesnickém prostoru i čase. Je to jednotka vytvářející a žijící v pevně provázané síti sociálních vztahů pospolitostních. Jedná se o společenství, které je pevně provázané s přírodním prostředím, ze kterého čerpá svoji obživu a tím mění i své okolí na kulturní krajinu.

Zajištění je chápáno ve smyslu strategií jedince, pospolitosti i vládnoucí vrstvy, k udržení stability a statusu quo (stabilita společnosti, veřejný pořádek, bezpečí) při zachování prosperity (výnosu, majetkové záležitosti) a zaručení základních hodnot, které jsou v dané době pro všechny aktéry aktuální.

¹⁴*Příruční slovník jazyka českého*, díl VII., str. 922.

¹⁵*Slovník spisovné češtiny*, str. 539.

2 SOCIÁLNÍ STRUKTURA VESNICE

Vesnice představuje mnohvrstevnaté společenství, které se řídí jasně danými právy a povinnostmi, vyplývajícími z postavení jedince. Následující kapitola schematicky nabízí základní sociální postavení, která se ve vesnických pospolitostech objevovala. To na jakém místě ve struktuře komunity její člen byl, ovlivňovalo mimo jiné jeho možnosti a způsoby zajištění. K popisu struktury vesnice, tato práce využívá rozvrstvení a pojetí sociální stratifikace vesnice historiků a etnografů Dülmena, Krofty, Války, výzkumu Horského a Seligové a práce Petráně.

Obecně rozděluje obyvatele vesnice, například historickým vývojem se zabývajících, Dülmen. Ten rozvrstvuje obyvatelstvo vesnice na sedláky, čeledě, nádeníky, vesnické řemeslníky, domácí dělníky a chudinu. Sedlák se živil zemědělskou prací a netvořil jednodílnou vrstvu obyvatel. Většina obyvatel byla v nevolnickém a později poddanském postavení, ale byly tu i výjimky – svobodníci. Do větší vsi pak umísťuje navíc faráře a rychtáře.¹⁶ Dülmen popisuje pouze západoevropský model rodiny, který však není jednou variantou. Ve východní Evropě existuje jiné rozvrstvení s rozšířenou rodinou – velkorodinou.¹⁷

2.1 Rodina

Rodina, byla základní sociální jednotkou ve struktuře vesnice.¹⁸ Heroldová píše, že v polovině 18. století byla nejrozšířenější formou rodiny poddanská rodina. „Její charakter určovala feudální úroveň výrobních sil, zemědělství jako hlavní zdroj obživy a vztah poddaného a pána.“¹⁹ Poddaní nesměli vedle povinnosti odvádět dávky a řádně hospodařit na usedlosti bez souhlasu vrchnosti měnit bydliště, uzavřít cizopanský sňatek, dávat děti na studie a řemeslo. Společenské vědomí pak bylo ovlivněno katolictvím.²⁰ Poddanská rodina tvořila systém, který tvořila struktura rodinných a širších příbuzenských vazeb, norem chování a institucí a žebříčku hodnot, v nichž nejvyšší stupeň měla půda.²¹

V souvislosti s tím, zda byla rodina usedlá nebo neusedlá na gruntu, existovala odlišná struktura rodiny sedláka a podruha. Jen rodina sedláka a chalupníka (příp. řemeslníka)

¹⁶DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku*, str. 17.

¹⁷SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*, str. 179.

¹⁸VÁLKA, Miroslav. *Sociokulturní proměny vesnice: moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*, str. 95.

¹⁹ROBEK, Antonín. VAŘEKA, Josef. *Jihočeská vlastivěda*, str. 124.

²⁰Tamtéž, str. 124.

²¹Tamtéž, str. 124.

poskytovala všem svým členům materiální zabezpečení – proto byla třígenerační v přímé linii, přičemž zde žili i příbuzní z boční linie. Oproti tomu podružská rodina byla dvougenerační (rodiče a děti).²²

Až do 70. let 18. století byla výchova dětí omezena pouze na rodinu.²³ Rodina byla, pro drtivou většinu dětí jedinou institucí, ve které probíhala socializace, veškeré vzdělání a příprava na budoucí život. Byla prvním místem, kde se dítě učilo zvyklostem, standardům chování a dovednostem, potřebným k dalšímu, dospělému životu.²⁴ U neusedlých rodin se výchova dětí dělila na vlastní rodinu a tu cizí – tam, kde děti sloužily.²⁵

Podle tereziánské instrukce k soupisu obyvatel z roku 1777 do jedné rodiny patří ten, kdo nevaří si sám a žije společně s ostatními pod jednou hlavou domácnosti a společně se stravuje.²⁶ Dle Horského a Seligové do tradiční rodiny ve střední Evropě patřil hospodář, jeho žena, děti, popřípadě další příbuzné osoby a osoby nepříbuzné. Do rodiny jednoznačně zahrnují služebnictvo a učedníky. Určité spory mohou nastat u podruhů, u kterých je možné odlišovat podružné poddomácnosti.²⁷ Podruh mohl být v souvislosti s dědickým právem blízkým příbuzným hospodáře (např. sourozenec, protože nemovitost dědil jediný syn, více níže).

Západoevropská rodina v tradiční pospolitosti byla patrilokální, patriarchální, nukleární a jednonástupnická. Dědic vypořádával podíly sourozenců a vydržoval rodiče na výměnku, proto se musel oženit tak, aby mohl na vyplacení použít věno nevěsty. Proto bylo nutné preferovat sňatky sociálně rovnocenných partnerů (tzv. selská sňatková politika).²⁸

Rodina byla stratifikovaná, každý člen měl a znal jasně rozdělené role a postavení. Činnosti v domácnosti měly přesné genderové rozdělení. Žena byla plnomocná „hospodyně“, jak se píše ve svatebních smlouvách. Výchova v rodině probíhala taktéž genderově (kromě dolních vrstev obyvatelstva, ve kterých se dítě mělo co nejdříve podílet na výdělku, u kterého nezáleželo tolik, zda se jedná o dívku či chlapce).²⁹ Chlapci byli ve venkovském prostředí připravováni k převzetí otcovy pozice a kvalifikace.³⁰ Usedlost dědil pouze jeden ze synů

²²ROBEK, Antonín. VAŘEKA, Josef. *Jihočeská vlastivěda*, str. 128.

²³Tamtéž, str. 124.

²⁴LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*, str. 140.

²⁵ROBEK, Antonín. VAŘEKA, Josef. *Jihočeská vlastivěda*, str. 127.

²⁶HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*, str. 19.

²⁷Tamtéž, str. 19.

²⁸Z přednášek Ústavu etnologie.

²⁹LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*, str. 140.

³⁰Tamtéž, str. 140.

(případně manžel dcery). Ostatní pokud se nepřiznili na jinou usedlost, byli odkázáni na službu, nebo se šli učit řemeslu (v kšaftech lze najít povinnost dědice, nechat bratra místo poskytnutí podílu nechat vyučit se řemeslu), výjimečně mohli odejít na studium.³¹ Právě proto, že pozici zdědil pouze jeden, ostatní sourozenci na to byli odmalička připravováni.

Dívky oproti tomu byly vychovávány jako budoucí matky a hospodyně. Litomyšlský historik Tomíček, dokládá k druhé polovině 19. století následující zvyklost: matka ze svých příjmů od drůbeže a dobytka, např. za máslo a vejce, šatila sebe a děvčata. Otec zase šatil hochy a ze svého platil pro všechny obuvníka.³²

Tradiční vesnická rodina měla danou patriarchální strukturu, ta se však v krizových situacích mohla překračovat.³³ V rodině byla jasně daná pravidla a povinnosti. „Ještě v 19. století, bylo vysoké riziko úmrtí v rodině – i rodiče, sourozenec pak přebíral roli rodiče pro mladší sourozence.“³⁴

Jednotlivá postavení, která měli jedinci v rámci rodiny či domácnosti, stejně jako dnes, nebyla v tradiční společnosti jen pozicemi rodinnými, ale i sociálními a právními. Například kategorie jako podruh nebo sirotek, označují nejen určitý vztah k hlavě rodiny, ale i specifické postavení a majetkově-právní.³⁵ Rodinný život byl taktéž spojen s řadou smluv – počínaje svatební smlouvou, přes převody majetku na syna či zetě, po ujednání podmínek institutu výměnky. Rodiče a děti se tak běžně stávali smluvními stranami.³⁶

2.2 Čeled' a nádeníci

Vzhledem k tomu, že je tématem prostor vesnice, je relevantní dělení společnosti rakouského historika Michaela Mitterauera. Ten rozlišuje dva typy společnosti podle toho, jakým způsobem byla získávána pracovní síla. Hovoří o společnosti s nádeníky a s čeledí.

Nádeníci byli většinou buď v postavení podruhů, nebo domkářů a zahradníků. V zaměstnaneckém svazku se pak předpokládala větší volnost, protože měli své vlastní bydlení oproti čeledi.

V oblastech, kde převládal v selském hospodářství chov dobytka, byla pak dle Mitterauera převaha čeledi, což souviselo se stálou potřebou určitého počtu pracovní síly. V oblastech s převládající obilnářskou produkcí se vyskytovali jak nádeníci (usídlení většinou

³¹ROBEK, Antonín. VAŘEKA, Josef. *Jihočeská vlastivěda*, str. 126.

³²HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*, str. 95.

³³VÁLKA, Miroslav. *Sociokulturní proměny vesnice: moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*, str. 96.

³⁴LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*, str. 157.

³⁵HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*, str. 83.

³⁶Tamtéž, str. 95.

jako podruzi) tak čeled'. Takové uspořádání vyplývá ze sezónní potřeby pracovní síly. Ve vinařských oblastech byla potom převaha nádeníků, neboť vinařství vyžaduje již poměrně kvalifikované a sezónní pracovníky. Kraje s převahou řemeslné výroby vykazovaly malé zastoupení čeledi, opět z důvodů vyplývajících z povahy obživy a potřeby pracovní síly.³⁷

„Oba uvedené typy je nutno chápat spíše jako ideálně typické rozlišení dvou rozdílných tendencí ve způsobu konstituování rodiny, domácnosti a sociální stavby venkova, a nikoli tak, že bychom se v reálu mohli setkávat se společností zcela bez nádeníků či naopak zcela bez čeledi. Projevují se pouze vyšším zastoupením buď čeledi, nebo podruhů v populaci.“³⁸

2.2.1 Čelední služba

Zvyklost posílat děti do čelední služby byla zakořeněna do venkovské populace jako celku, bez ohledu na sociální postavení rodin. Služba dítěte na cizím hospodářství, byla pocíťována jako důležitá životní zkušenost. Bylo tedy běžné najít v čeládce jak syny a dcery z bohatých selských rodin (děti se ovšem posílaly do vytipovaných a většinou příbuzenských rodin), tak děti podruhů, jež by rodiče neuživili. Existovaly však rozdíly v odchodu dítěte do služby, např. ve věku dítěte při odchodu.³⁹

Horský a Seligová tvrdí, že zařazení čeledě (stejně na tom byli učni) do domácnosti nebylo pouhým administrativním aktem, ale zmiňované skupiny lidí byly pod pravomocí hospodáře (a jeho ženy) jakožto rodičovské autority.⁴⁰ Hospodář tedy nebyl pouhým zaměstnavatelem, ale získal i status rodiče – autority. Čeled' vstoupením do čelední služby a učeň do učení se stali členy užšího rodinného kruhu.⁴¹ To pochopitelně souvisí s tím, že do čelední služby vstupovaly děti – hospodářova rodina jim pak v určité míře suplovala rodinu původní.

Dokud byli mladí, patřili muži – čeledíni ke společenství mládeže. Společenství organizovalo mnohé vesnické festivity a napomáhalo tak k udržení tradice, určitá část kontroly mravů patřila právě jim. „Svébytný život čeledínů a děveček neodmyslitelně patřil k vesnickému světu.“⁴² Volné chvíle měla čelední služba na svátky a o sobotní večery,

³⁷HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*, str. 23.

³⁸Tamtéž, str. 23.

³⁹Tamtéž, str. 87.

⁴⁰Tamtéž, str. 20.

⁴¹Tamtéž, str. 21.

⁴²DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku*, str. 29.

aby se mohla připravit na nedělní návštěvu kostela.⁴³ Také pořádala několikrát do roka muziky a slavnosti (na masopust, máje atd.)⁴⁴

Čeled' měla jasně stanovené své povinnosti a práva i strukturu. Mladší chlapec nejdříve sloužil u volů, později u koní, známy jsou i složitější hierarchie: čeledín byl např. pasák, honák, skoták, koňák apod. Mladší dívka zase nejdříve byla chůvou mladších dětí, poté se stala děvečkou.⁴⁵ Děvečky měla na starost hospodyně (ženské práce, mléčné hospodářství, drůbež). Bylo-li na gruntu více děveček, nejstarší a nejsilnější se nazývala staršinka, vedle ní byla mladšinka, byla-li i třetí, nazývali-li ji třetinka. Staršinka a mladšinka zastávaly obvykle podobnou práci, třetinka pak tu méně náročnou, to se odrazilo pochopitelně i v odměně.⁴⁶ Dívky měly rozdělené domácí práce – staršinka měla na starosti hovězí dobytek a sobotní mytí světnice, mandlovala a pomáhala s pečením chleba, mladšinka pak byla k ruce v kuchyni, na starost měla vepřové a drůbež. Mladšinka pomáhala staršince ve chlévě a dělila se s třetinkou o zůstavší práci.

Některé služební práce jako pastva, nebo péči o malé děti vykonávalo dětské služebnictvo ve školním věku.⁴⁷

Čelední služba se najímala vždy na rok – čeledíni odcházeli na Štěpána, nebo na Martina – proto se v 16. století čeledínům říkalo Martínkové.⁴⁸ Vzhledem k cyklu polních prací, se změna místa konala v zimě. Děvečky odcházely později, aby hospodářství „nestálo“. Na statku mohli zůstávat čeledíni, kteří ve službě zůstávali i na další rok. Náplní práce pak byla pouze starost o dobytek, oprava náradí, budov a drobnější práce při hospodářství, za stravu či drobný peníz. Nová služba nastupovala s Novým rokem. Děvečky odcházely s Novým rokem a do služby přišly na Tři krále. Čeled' tak měla tzv. vánočky – volné dny, které trávila doma s rodinou. Nová pracovní síla se obvykle hledala už na sv. Václava, proto chasa už věděla, kde bude další rok.

Čeledíny najímal hospodář, děvečky hospodyně. Jak hospodář s hospodyní, tak čeledíni využívali služeb dohazovačky, samozřejmě za úplatu. Dohazovačka s druhou smluvní stranou dohodla podmínky služby. Z hospodářství posílali tzv. závdavek (peněžní zálohu), kterou měla čeled' do Vánoc právo vrátit a nenastoupit. Za službu se platilo jednou za rok, ale čeled' dostávala tzv. přídavky (různého druhu). Později se mezi sloužící chasou

⁴³HAJNÝ, August. O chase. In: Český lid, IX/1900, str. 323.

⁴⁴Tamtéž, str. 324.

⁴⁵Tamtéž, str. 321.

⁴⁶Tamtéž, str. 322.

⁴⁷VÁLKA, Miroslav. *Sociokulturní proměny vesnice: moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*, str. 99.

⁴⁸ZÍBRT, Čeněk. *Martínkové, Chasa nezbedná*. In: Český lid, XII/1903, str. 101.

a hospodářem či hospodyní (pokud z nějakého důvodu na majetku nebyl hospodář) sepisovala detailní smlouva nejen o náplni práce a odměně, ale i o zabezpečení v průběhu služby – ubytování, otop, strava apod.

Jak bylo popsáno výše – čelední služba se považovala za součást rodinného hospodářství. Hospodář i hospodyně o svoji čeládku měli náležitě pečovat: O všech svátcích – o obžinkách a o posvícení atd. dostávala čeleď pivo. "Na konec masopustu dá každému panímáma po ošatce smažení a dvě buchty, jednu vyrážkovou a jednu krupičnou, o pomlásce po mazanci a po šesti i více vejcích. Nyní místo vajec dostává někde chasník košili a děvečka na jupku nebo něco podobného. O svatodušních svátcích, dále o obžinkách a o posvícení dostane chasa po ošatce koláčů (asi 30), dále o štědrém dnu po malé a o koledě po velké vánočce a k tomu něco ořechu a jablek. Konečně, když vandrují, dá každému panímáma buchtu vandrovníci, bochník chleba, uzel mouky a třeba i párek uzeneho a hrnek zelí, aby ji nepomlouvali."⁴⁹

Když hospodář něco prodával, obvykle s kupní cenou vymíňoval něco i pro svou čeládku – děvečka tak dostala tzv. parožné, čeledín tzv. uzdné a mladšinka od telete, podsvinčete či prasete. Na čeleď se vybíralo i na svatbě – pro muže „na kolo“, pro dívky, které umývaly nádobí „na umývadlo“.

Čelední služba byla typická pro určitou životní fázi venkovana 16., 17. i 18. století, na mnoha místech Evropy až do 19. století. S rozvojem průmyslu, s politickými a ideologickými změnami, které proběhly napříč společnostmi, se situace změnila. Ustoupilo směšování rodinných a zaměstnaneckých vztahů, došlo k disociaci rodiny a podniku. Ovšem pouze v případě, že část obyvatelstva odešla za prací do města. Jinak na venkově k dislokaci bydliště a pracoviště nedošlo. Pouto mezi čeládkou a hospodářem se tak rozvolnilo a vymezil se nový, zcela praktický vztah zaměstnanec – zaměstnavatel.⁵⁰ Tato změna znamenala posun v postoji k čeledi i k zaměstnavateli (v širším pojetí pak ve vymezení rodiny, chápeme-li ji jako Horský se Seligovou).

Rodina se zindividualizovala, vztahy se „zaměstnanci“ zpragmatizovaly. Pro nové pojetí bylo žádoucí, aby do nového vztahu zaměstnanec – zaměstnavatel vstupovaly pouze osoby dospělé a vyspělé, které není třeba vychovávat a dozorovat.⁵¹

⁴⁹HAJNÝ, August. *O chase*. In: Český lid, IX/1900, str. 323.

⁵⁰O této proměně nejen vztahové, ale i finanční píše též HAJNÝ, August. *O chase*. In: Český lid, IX/1900, str. 320-325.

⁵¹HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*, str. 89.

2.2.1 Nádenictví

Nádeníci žili oproti čeládce mimo selskou usedlost. Obvykle vlastnili domek s kouskem půdy a mohli založit vlastní domácnost. Často se jednalo o druhorozené syny, kteří neměli právo převzít hospodářství, současně mohli pocházet z řad čeledi. Sloužili-li dlouho, mohli se na tuto pozici dopracovat. Nádeníci byli živi z provozu malého zemědělství a přivýdělků. Na velkých statcích mohli nalézt trvalé zaměstnání, ale většinou šlo o sezónní práce (žně apod.). Pokud nevyžili, přibrali si domácí práci. Muži se nechávali najímat jako dřevorubci, povozníci nebo lodníci.

Nádeníci mohli o svém životě rozhodovat o trochu více než čeled', mohli zakládat rodiny. Neměli však politický vliv, jejich rodiny nebyly početné. V důsledku majetkových poměrů jejich děti brzy odcházely do služby jako čeled' nebo odcházely jinam, rodinné vazby byly volnější než u bohatších sedláků.⁵²

2.3 Vesničtí řemeslníci

Vesničtí řemeslníci žili převážně ve větších osadách, tam, kde byly statky méně hospodářsky soběstačné, a sedláci si sami nezajišťovali veškeré řemeslné práce. Přestože řemeslníci žili ze zakázek sedláků, vedli víceméně soběstačný život. Žili v samostatných domech, mnohdy se zahradou a rolí. Jejich počet byl ale limitován.

V hierarchii stál, podle Dülmena, nejvýše kovář. Ten koval koně, vyráběl pluhy, zbraně, nože, hřebíky či hrnce, dokonce i šperky. Na druhém místě byli mlynáři. Pod nimi pak byli ševci, koželuzi či tkalci. Vesničtí řemeslníci byli podle Dülmena ve vesnické hierarchii výše než nádeníci. Neformovali se do uskupení ani se výrazněji neodlišovali od svého okolí (oproti městským cechům).⁵³ Po zrušení nevolnictví a poté, co se dětem poddaných otevřela možnost vyučit se řemeslu a došlo ke zrušení cechovního systému v roce 1854, žili na vesnici legálně řemeslníci různých profesí.⁵⁴ Už dříve zde byl nepostradatelný kovář a mlynář, ostatní výroba, zejména textilní se dostávaly do konfliktů s městskými řemeslníky organizovanými cechy.⁵⁵

2.4 Domácí dělníci

Domácí dělníci, byli vrstva obyvatelstva, se kterou se lze setkat již od 16. století. Zvláštností v jejich způsobu života je, že v pracovním procesu neexistovalo specifické

⁵²DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku*, str. 29.

⁵³Tamtéž, str. 30.

⁵⁴VÁLKA, Miroslav. *Sociokulturní proměny vesnice: moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*, str. 96.

⁵⁵Tamtéž, str. 97.

rozdělení na mužskou a ženskou práci, práci pro děti a pro dospělé. Ani v těchto rodinách (stejně jako u řemeslníků a nádeníků) nehrál roli děděný majetek.

Protože nebyl sňatek spojován s převzetím domu, mohl být uzavřen dříve než u ostatních ve vsi. I to je jeden z důvodů, proč se tato vrstva rozrůstala rychleji než u sedláků. Tomu ale zamezovala vrchnost nepovolováním sňatků.

Z hlediska osvojení si dovedností k práci byla domácí dělničina nejsnazší. Byla to však práce velmi jednotvárná, protože nerespektovala rytmus zemědělských prací ani okamžité poptávky (u řemeslníků). V domáckém průmyslu se platilo zásadně podle odvedené práce. Míru rozvoje neurčovala vesnická ekonomika, ale abstraktní trh. Peníze si mnozí z nich vydělali velmi rychle, ale protože neměli zemědělské rezervy, mohli stejně rychle upadnout do chudoby. Na místo původní závislosti na vesnické ekonomice nastoupila u této vrstvy závislost na nestálém trhu. Proto měl nádeník mnohdy lepší existenční vyhlídka.

2.5 Podruzi

Zvláštní postavení měli podruzi. Ti žili obvykle s rodinou v chalupě u statku. Nebo přímo na statku, ve vyčleněné místnosti. Mohlo se stát, že žily i dvě rodiny v jedné místnosti. Podruzi mohli chovat krávu, prase, husu i slepice. Hospodář hnojil své pole i hnojem podružským, podruh za to dostával část úrody.⁵⁶

Horský a Seligová uvádějí, že nebylo neobvyklé, když odstupující hospodář s hospodyní odcházející na výminek, byli vedeni jako podruzi. Stejně tak zde mohli žít svobodní sourozenci mladého hospodáře.⁵⁷ Postavení podruhů nebylo postavením rodinným, nýbrž svébytným domácnostním postavením.

„Podruh“ bylo označení pro osoby, jež nebyly vlastníci nemovitosti, ale žily v podruží u majitele hmotného statku. Významnou složkou podruhů byly i vdovy s dětmi (případně vdovci, ale s ohledem na větší příležitost mužů se znovu oženit, převládají ženy). Vdova po zemřelém hospodáři předala grunt dospělému synovi a uchýlila se do podruží (někdy u syna, jindy k cizím).⁵⁸ Existence podružného postavení je podmíněna dědickou posloupností, kdy usedlým na gruntě může být pouze jeden syn, ostatní se mohli uchýlit do podruží.

⁵⁶ŠEBESTOVÁ-LEDECKÁ, Anna. *Podruzi*. In: Český lid, IX/1900, str. 393-395.

⁵⁷HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*, str. 55.

⁵⁸Tamtéž, str. 93.

2.6 Specifické statusy

2.6.1 Svobodníci

Zvláštní postavení měli svobodníci, protože na ně nebyly uvaleny stejné povinnosti (poddanské) jako na ostatní členy vesnického společenství. Svobodníci byli uzavřenou stavovskou komunitou, dědic usedlosti se ženil s nevěstou ze svobodství, stejně tak na statek se mohl přiženit pouze svobodník. Proto byly rodiny svobodníků příbuzensky provázané. Pokud člen opouštěl společenství obce, ztrácel v poddanském prostředí své výsadní svobody, vyjma té osobní.

Zrušením poddanství se vyrovnala sociální kritéria venkova, pominula stavovská uzavřenost svobodnických komunit a ty se otevřely někdejší poddaným. Svobodníci hojně obchodovali s Židy, lákaly je zisky z pronajatých židovských provozoven ke spolupráci. Kolem poloviny 18. století lze sledovat stabilizaci hospodářských poměrů svobodníků.⁵⁹

2.6.2 Sirotci – „schovanci“ a děti „nalezené“

Termín „sirotek“ označoval osoby, které lze zařadit mezi děti, čeled', ale i podruhy.⁶⁰ Často šlo o osiřelé děti, jichž se ujímal hospodář na popud vrchnosti a poskytl jim výchovu a zabezpečení, děti zase zastaly práci na statku, příslušející čeledi. Problémem je, že stejně často se lze v soupisech setkat s dospělými, s přídomkem sirotek. Ti nejsou uvedeni ani jako podruzi ani jako čeled', ale pouze jako sirotci.

„O sirotcích se tedy mluví jednak u osob jinak uvedených jako podruzi či čeled', jednak u osob, u nichž další upřesnění jejich sociální příslušnosti chybí.“⁶¹ Jednou z teorií je to, že dané osobě ještě nebyly vyplaceny sirotčí peníze od vrchnosti. Za sirotka bylo považováno i dítě, které ztratilo pouze otce. Lenderová a Rýdl to vysvětlují tím, že žena nebyla ještě v devatenáctém století plnoprávná a tudíž se její dítě stávalo sirotkem.⁶² Popisují též zvyk, který panoval v některých vesnicích až do počátku 20. století – dítě chodící po střídě. Sirotek byl přidělován různým rodinám, dítě bylo pronajímáno dočasným pěstounům ve veřejné dražbě. Nevyhrával ten, kdo nabídl nejvíc, ale nejméně.⁶³

Např. Heroldová popisuje jistou formu pěstounské péče. Píše, že v řadě rodin v jižních Čechách (ale i jinde) pobývaly v rodinách cizí děti, které si braly matky hned po úvodu

⁵⁹PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 229-237.

⁶⁰LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*, str. 287.

⁶¹HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*, str. 89.

⁶²LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*, str. 288.

⁶³Tamtéž, str. 228.

z nalezinců v Praze a ve Vídni. Vychovávaly je za měsíční příspěvek (pražské děti ho dostávaly do šesti let, vídeňské do deseti let). Lhůta 10 let byla zákonně stanovená, aby matka vyřešila a uspořádala své poměry tak, aby poté dítě „dovychovala“. Pokud tak neučinila, musela výchovu převzít domovská obec. Výjimkou bylo, pokud byly děti určené k adopci po rozhodnutí matky nebo tzv. anonymně narozené. Dle Heroldové, byly rodiny, které s každým svým přírůstkem vychovaly jedno další dítě navíc.^{64 65}

2.6.3 Vdovy a vdovci

V soupisech obyvatelstva, se setkáváme častěji s vdovami než vdovci. Muži totiž měli větší šanci znovu vstoupit do manželství. Vdovy, ať už osamělé, nebo s dětmi tvořily významnou složku podružské populace.⁶⁶ Odchod do podruží totiž znamenal lepší finanční zajištění ženy, než kdyby takový krok nezvolila.⁶⁷

Ovšem jsou zde i další souvislosti. Žena, pokud to fyzicky zvládla, mohla vykonávat veškeré hospodářské práce, sít obilí (výsadní práce muže), dokonce i jezdit s povozem. Muž naproti tomu ženské práce vykonávat nemohl, kvůli dehonestaci muže. Proto byli vdovci nuceni vstoupit znovu do manželství, nebo si k sobě vzít hospodyně z příbuzenstva.⁶⁸

2.7 Autority ve vsi

2.7.1 Farář

Největší prestiž a tradici měl farář, jako představitel církevní inteligence a církve obecně. Nechyběl u žádné významné akce obce.⁶⁹ Farář (spolu s učitelem) zastával v obci důležitou činnost administrativní. To souviselo s úrovní gramotnosti u ostatních členů společenství.

Petráň tvrdí, že se v první fázi státem kontrolovaného školství neprojeví výsledky nikterak významně – soudí tak z podpisů kmotrů v křestních matrikách. Uznává, že se nejedná o směrodatný důkaz uplatnitelný na všechny vrstvy obyvatelstva, ale dokládá, že se do roku 1848 ručně podepsalo pouze 60-70 procent kmotrů (ostatní stvrzovali úřední akt třemi křížky), přičemž popisuje nevypsany rukopis, neumělé kreslené písmo a školácké

⁶⁴ROBEK, Antonín. VAŘEKA, Josef. *Jihočeská vlastivěda*, str. 128-129.

⁶⁵Více např. DVORÁK, Jan. *Poměry nalezinectví a sirotčenství v Království českém*. Praha: 1903.

⁶⁶HORSKÝ, Jan. SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*, str. 93.

⁶⁷Tamtéž, str. 93.

⁶⁸Z přednášek Ústavu etnologie, doc. Štěpánová.

⁶⁹PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 263.

chyby typu vynechávání písmen či přesmyček. Nevíme, zda dotyční uměli kromě podpisu psát i něco jiného. A to byli kmotří v těchto případech zámožnější obyvatelé a střední vrstvy vesničanů.⁷⁰

2.7.2 Učitel

Role učitele ve vsi byla významná. Učitel⁷¹ byl osobností, jež přinášela do komunity vzdělání a mnoho dalších podnětů, byl osobou, která viděla dále za hranice hospodářství a vsi. Učitel uměl číst a psát, též měl hudební vzdělání. Učitel získával svoji autoritu právě mírou svého vzdělání, rovněž byl ze svého titulu učitele svobodníkem.

V učitelském zaměstnání se vytvářel sociální stereotyp – učitelé vychovávali své děti, aby je v jejich funkci zastali, proto na vesnici učilo několik generací učitelů z jedné rodiny. Učitelství vyžadovalo hudební vzdělání a bylo nemyslitelné, aby nebyl kantor zároveň ředitelem chrámového kůru.⁷²

Učitelské sňatky, byly důkazem respektu a uznání jejich statusu – děti učitelů si braly lesníky, revírníky a jiné „panské“.⁷³ Rodiny učitelů se buď mohly ve vsi usadit a sžít se s komunitou, byli i tací, kteří vnímali své působení na vesnické škole jako přechodné období, dokud nepříjde lepší nabídka, pak pobýli ve vesnickém společenství pouze pár let.⁷⁴

Pozice učitele je úzce spojena s osobností Marie Terezie, zrušením jezuitského řádu a školskými reformami. Zákonné změny osvícenské vladařky a jejího syna ovlivnily zásadně stav školství, učitelství a gramotnosti. Např. zákon z roku 1777 vyzývá všechny vrchnosti, aby v místech, kde byli farní a filiální kostely, zřídili školu. Podle klasifikačních výkazů, je velmi pravděpodobné, že se ještě v první polovině 19. století za hranici elementární gramotnosti dostalo zhruba 50 procent dětí od 12 let.^{75 76}

⁷⁰PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 227.

⁷¹Učitelským poměrům a životu se věnovalo několik autorů v Českém lidu. Jsou to: SCHULZ, Václav. K dějinám učitelských poměrů na sklonku 18. věku, Český lid XV, str. 297-299, Ze života učitele na konci 18. století, Český lid, XVIII., str. 14-16., Ze života učitele na počátku 19. věku, Český lid XIX, str. 300-301. V nich popisuje zejména finanční a naturální nedostatky (dříví na otop pro školu, odmítnutí podání Mikulášské koledy sousedy apod.), TEPLÝ, František: Učitelství, Český lid, XVII, str. 462-463.

⁷²PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 264.

⁷³Tamtéž, str. 265.

⁷⁴Tamtéž, str. 266.

⁷⁵Tamtéž, str. 228.

⁷⁶Více kupříkladu v: ŠAFRÁNEK, Jan. *Školy české: obraz jejich vývoje a osudů*. Praha: Matice česká, 1913.

2.7.3 Rychtář

Pozice rychtáře jako autority, byť většinou vycházela z autority přirozené, byla dána jeho zvolením vrchností (do zrušení poddanství v roce 1848, nicméně v některých vsích byli rychtáři i několik let poté).⁷⁷ Rychtář měl na starosti věci organizační a správní, též měl na starosti pořádek ve vsi.⁷⁸ O rychtáři více viz podkapitola 3.2.1 – Rychtář – sluha dvou pánů.

2.8 Lidé na okraji⁷⁹

Zvláštní složku obyvatelstva tvořili „lidé na okraji“, lidé marginalizovaní. Marginalita, či sociální deviace je chápána, jako odchylka od normy, nerespektování požadavků, které na jedince společnost klade.⁸⁰ Lidé na okraji pak byli i lidé postižení, nemocní a vypadající „jinak.“ Reakce na nerespektování norem společnosti i státu závisely na druhu odchylky. Některé skupiny či jedinci byli izolováni na speciálních místech (ghetta, pastouška...) či v ústavech (chorobinec...),⁸¹ jiní byli za své činy trestně stíháni (od pokuty, přes nucené práce, vězení až po smrt).

Obecné označení „lidí z okraje“ společnosti zahrnuje více skupin. Byli jimi lidé v konfliktu se zákonem, tedy zloději, podvodníci či vrazi. Dále lidé, kteří páchali z různých důvodů (snaha vyhnout se povinnosti, duševní nemoc) násilí proti sobě samým – alkoholismem, záměrným zmrzačením svého těla či sebevraždou. Sebevražda se trestala podle trestního zákona z roku 1803 potupnými tresty na mrtvém těle.⁸²

Společnost se ovšem nedělila jen na kriminálníky a ne-kriminálníky, lidé na okraji, byli i lidé „beze cti“, kteří o svou čest přišli nevhodným chováním, či prací nebo se dle dobových názorů bez ní narodili (narodili se jako příslušníci dehonestované skupiny „beze cti“).

Na druhou stranu do skupiny lidí na okraji společnosti patřili i heretici, kteří porušovali pravidla náboženská a ti, kteří porušovali dogmata tehdejší sexuální morálky, ať už nemanželským stykem, homosexualitou, transsexualitou či jinými sexuálními

⁷⁷ TOŠOVSKÝ, Jan. *Vesnická správa*. In: Kronika města.

⁷⁸ PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 264.

⁷⁹ Problematikou se zabývá RHEINHEIMER, Martin, v publikaci *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 - 1850*. Praha 2003.

⁸⁰ LENDEROVÁ, Milena, MACKOVÁ, Marie, BEZECNÝ, Zdeněk, JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, str. 140.

⁸¹ Tamtéž, str. 140.

⁸² Tamtéž, str. 174.

praktikami (např. styk se zvířetem).⁸³ Ve společnosti všechny jevy sodomie byly hříšné, tedy i manželská soulož bez záměru počít. Všichni z této skupiny byli vnímáni jako vyvrženci a jako ti, kdož mohou přivolat boží trest.⁸⁴

Křesťanská mravouka zakazující mimomanželský styk způsobila též mnoho případů, kdy se dívky těšící se poměrně dobrému statusu ve vesnici propadly na samé dno společnosti. Samotný nemanželský styk byl hříchem, větším však bylo nemanželské dítě nebo dokonce jeho zabití po narození. Dibelka popisuje obranné strategie žen (ale i jejich souložníků i rodin), jak dosáhnout toho, aby se svým sexuálním chováním nestaly dehonestovanými.⁸⁵

Porušováním tehdejších sexuálních norem byla také prostituce, přestože je převážně městským jevem, i ve vesnickém prostředí měla své místo. Nevěstky byly i tam, kde se venkovské obyvatelstvo koncentrovalo – na jarmarcích, u mlýnů, v krčmách, cestovaly z vesnice do vesnice a přidávaly se k žencům a kupcům. V českých zemích se také stávalo, že nevěstka z městského prostředí našla zaopatření na faře na vesnici.⁸⁶ Od raného novověku právo nerozlišovalo mezi prostitutkou a ženou, která měla mimomanželský styk, „zapomněla se s tovaryšem“ (nevěra, styk svobodné dívky).⁸⁷

„Lidi na okraji“ lze chápat dvěma způsoby. Na jednu stranu sem patřili dehonestovaní členové komunity či ti, kteří byli v komunitě „společensky neužiteční“ (svobodné matky, padlé panny, žebráci žijící v pastoušce, blázni). Kupříkladu pohodní, přestože vykonávali činnosti pro společnost nepostradatelné, byli dokonce nejnižší na žebříčku nepočestných. Sociální izolace se nevztahovala pouze na jednu osobu, ale na celou rodinu, proto se pohodnictví dědilo z otce na syna. Ostatní potomci museli hledat obživu jinak, např. loupežnictvím.⁸⁸

Na druhou stranu mezi „lidi na okraji“ patřili ti, kteří součástí komunity nebyli. Byli to tzv. světem jdoucí: krtičkáři, kteří chytali nejen krtky, ale též dokázali léčit staré rány,⁸⁹ vlasáři, kteří stříhali vlasy, pometláři, kteří prodávali košťata, popeláři sbírající popel pro mydláře, brusiči, kteří brousívali nože, nůžky a břitvy, peckaři, jež přivázeli před Vánoci

⁸³LENDEROVÁ, Milena, MACKOVÁ, Marie, BEZECNÝ, Zdeněk, JIRÁNEK, Tomáš. Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století, str. 140.

⁸⁴Tamtéž, str. 146.

⁸⁵DIBELKA, Jaroslav: *Obranné strategie „zmrhaných“ žen na jindřichohradeckém panství v 17. a na počátku 18. století*. In: Historická demografie 31, 2007, str. 5-20.

⁸⁶LENDEROVÁ, Milena, MACKOVÁ, Marie, BEZECNÝ, Zdeněk, JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, str. 160.

⁸⁷Tamtéž, str. 161.

⁸⁸DIBELKA, Jaroslav. *Kde my se máme podít, když nemáme svoji zem? Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*. In: Historická demografie, 30/2006 suplement, str. 196.

⁸⁹MORAVEC, Bedřich. *Světem jdoucí*. In: Český lid, IV/1895, str. 236.

sušené švestky a hrušky a za které chtěli houby či různé kořenářky, které s sebou přivázely byliny a masti,⁹⁰ či peciválové opravující pece nebo dráteníci opravující rozbité nádoby a náradí a další.⁹¹ Všechny tyto osoby, byly pro relativně uzavřený venkovský svět něčím záhadným a tajemným, přirozeně budily zvědavost, tito lidé znali magii, setkávali se s nečistými silami, či poskytovali exkluzivní předměty a jinak nedostupné služby. Jejich příchod do vesnice pak byl událostí.⁹²

Specifickou podskupinou lidí na okraji pak byly náboženské a různé etnické skupiny. Mezi nejvýznamnější skupiny patřili Židé a Cikáni.

Přestože byli Židé usedlí zejména ve městech (elita), dotýkali se i venkovského prostředí. Židé se na vesnici objevovali buď jako zchudlí obchodníci, nebo jako prodavači či nákupčí speciálního zboží, známi byli perní Židé, odkupující husí peří.⁹³

Cikáni patřili neodmyslitelně k venkovskému životu. Především spodina venkovského obyvatelstva, která mohla stejně jako Cikáni, poklesnout až na úroveň potulování a žebrání, s nimi měla solidaritu.⁹⁴ Vzhledem ke způsobu života bylo pro Cikány nezbytností navázat kontakt i s usedlými. Mezi nimi byli většinou pohodlní a mlynáři, jež měli svá sídla mimo ves.⁹⁵ Důkazem o vazbách mezi venkovany a Cikány jsou opakovaná nařízení vrchnosti o (ne)přechovávání Cikánů.⁹⁶ Svět Cikánů se dostával do konfliktu norem nejen potulným životem, který sám o sobě byl považovaný za nemravný, ale i skrze promiskuitu potulných skupin.⁹⁷

Cikáni vstoupili na scénu „lidí na okraji“ ve středověku. Silná emigrační vlna Cikánů přišla na území Uher v roce 1417. „Vydávali se za poutníky egyptského původu, což jim v některých zemích vyneslo přezdívku Egypt'áné. Z počátku je nikdo nevyháněl, třebaže si občas přilepšovali krádežemi a žebrotou. Přitažlivost exotiky a milosrdnost k těm, kteří byli

⁹⁰DROBIL, Emil. *Světlem Jdoucí*. In: Český lid, XVIII/1909, str. 457.

⁹¹Tamtéž, str. 457.

⁹²Tamtéž, str. 457.

⁹³Tamtéž, str. 457.

⁹⁴DIBELKA, Jaroslav. *Kde my se máme podít, když nemáme svoji zem? Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*. In: Historická demografie, 30/2006 suplement, str. 192.

⁹⁵Tamtéž, str. 195.

⁹⁶Tamtéž, str. 196-197.

⁹⁷Tamtéž, str. 193.

považování za poutníky, převážily ještě nad nedůvěrou.⁹⁸ Také se o nich roznesla pověst, že je jejich putování pokáním, za to, že neposkytli pomoc na útěku Marii a Josefovi.⁹⁹

„Ale pokud jim městské rady nabídly živobytí, zakázaly jim překročit městské hradby a brzy jim raději zaplatily či poskytly nějaké dary, aby je vystrnadily. Jejich skutečnou marginalizaci však způsobily až zásahy centralizované státní moci. Od 16. století (Ferdinand I. vydal první proticikánský mandát roku 1545) přiřadily úřady Cikány k žebrákům a tulákům, kteří nemají ani zaměstnání ani bydliště.¹⁰⁰ Později „Císař Leopold I. vypověděl Cikány ze země a reskriptem z 11. července 1697 je prohlásil za psance. Muže směl kdokoli zabít jako škodnou zvěř, ženy a děti měly být trestány uříznutím uší a vyhnáním ze země. Přesto se cikáni na území českých zemích zdržovali.“¹⁰¹ Později bylo zabítí rozšířeno i na ženy, až Marie Terezie roku 1749 zmírnila tento trest na vyhoštění.¹⁰² Na hranicích země a na cestách vedoucích k významným městům byly vztyčeny tabule s vyobrazením trestů hrozících Cikánům – byl zde muž oběšený na šibenici, ženy a chlapi při mrskání metlami nebo uřezávání uší spolu s českými a německými nápisy: „Toto jest pokuta sem do Čech se vluzujících Cikánův.“¹⁰³

Hranice mezi marginalizovaným světem a světem řádným byla prostupná. Ne každý z okraje společnosti jí byl odsouzen. Taková byla například postava sociálního loupežníka. Takový typ banditismu naopak nacházel sympatie i podporu. Podporovatelé pak byli ochotní konat i proti zákonu, ani bandita, ani spřízněnci nebrali zákon vážně.¹⁰⁴ Velkou roli zde hrálo právo obyčejové.

Majorita byla ochotná tolerovat minoritu, pokud z toho něco měla (sociální stabilitu, zisk). Příklad podává Dibelka, popisuje případ, kdy se na německém panství Weinst legálně nechali Cikáni žít, ale jen za podmínky, že bude panství prosto „cizích“ Cikánů a tuláků.¹⁰⁵

⁹⁸LENDEROVÁ, Milena. MACKOVÁ, Marie. BEZECNÝ, Zdeněk. JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, str. 145.

⁹⁹DIBELKA, Jaroslav. *Kde my se máme podít, když nemáme svoji zem? Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*. In: *Historická demografie*, 30/2006 suplement, str. 196.

¹⁰⁰LENDEROVÁ, Milena. MACKOVÁ, Marie. BEZECNÝ, Zdeněk. JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, str. 145.

¹⁰¹Tamtéž, str. 157.

¹⁰²LENDEROVÁ, Milena. MACKOVÁ, Marie. BEZECNÝ, Zdeněk. JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, str. 157.

¹⁰³DIBELKA, Jaroslav. *Kde my se máme podít, když nemáme svoji zem? Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*. In: *Historická demografie*, 30/2006 suplement, str. 196.

¹⁰⁴LENDEROVÁ, Milena. MACKOVÁ, Marie. BEZECNÝ, Zdeněk. JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, str. 147.

¹⁰⁵DIBELKA, Jaroslav. *Kde my se máme podít, když nemáme svoji zem? Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*. In: *Historická demografie*, 30/2006 suplement, str. 202.

2.8.1 Jiné specifické statusy

Jistého honoru na venkově užívali i mlynáři a krčmáři, zároveň se na ně ale soustředila mravokárná kritika. Mlynář patřil k nejbohatším lidem v obci a měl prestiž – i když a proto, že se živil jinak, než tradičním zemědělstvím – pracoval s nebezpečným živlem. Stejně tak to bylo s kovářem. Domácnosti mlynářů, kovářů a krčmářů zároveň vykazovali jistou výjimku oproti běžnému „života bez peněz“ venkovanů, proto bývaly už od středověku častým cílem lapků.¹⁰⁶

Specifickými postavami vesnické komunity byli i kostelník, farářova hospodyně, ponocný, pastýř, pazderník, porodní bába, švadlenka – vyšíváčka, kořenářka, vysloužilý voják a další. Ti všichni si svou výjimečnou pozici vysloužili odlišným způsobem života nebo životní zkušeností (např. voják delší dobu pobýval vně společenství a viděl „svět“, porodní bába se setkávala s nečistými silami během a po porodu, kořenářka ovládala magii a léčení...).

¹⁰⁶PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 218.

3 USPOŘÁDÁNÍ VZTAHŮ

3.1 Panovník a vrchnost jako organizující prvek z vnější

System, který rozděloval zemi na jednotlivá panství – dominia (různé povahy: královská, městská, církevní, šlechtická, univerzitní) byl důvod, který již od středověku ovlivňoval způsob života na vesnici. Lidé, kteří zde žili, podléhali majitelům panství – své vrchnosti, současně byli poddanými panovníka (tento vztah byl ale po dlouhou dobu nepřímý, vrchnost zde působila jako mediátor).

To se začalo proměňovat za vlády Marie Terezie, která, jako představitelka osvícené absolutistické monarchie postupně vytlačovala stavy z vlivu na veřejné správě. Stát začal vstupovat do organizace školství, zdravotnictví, do obecních poměrů, soudnictví, do výstavby infrastruktury a kontrolovat vystěhovalectví a přistěhovalectví. Státní aparát více a více zasahoval do vztahů poddaný-vrchnost. Cílem bylo sjednotit vztahy, práva a povinnosti pro celou zemi.¹⁰⁷

V době vlády Marie Terezie se objevily snahy zlepšit pozice poddaných – posílit jejich majetkoprávní vztahy k půdě a zvýšit zájem o hospodářství – jenom prosperující sedlák může přinášet výnosy.

Zásadní proměnu pro poddané přinesla legislativní opatření Josefa II. Ten stanovil adekvátní postup při sporech poddaných s vrchností a vydal patent o zrušení nevolnictví a toleranční patent. Patent vymezoval poddaným rozsáhlá osobní práva a tím poprvé definoval vztah mezi poddanými a vrchností, tento patent platil až do zrušení patrimoniální správy.¹⁰⁸

Určujícím prvkem života venkovana byly robotní povinnosti. Robotní povinnost byla buď pěší, nebo povozová, podle velikosti statku. Velký nátlak vrchnosti na sedláky, končily sociálním neklidem. Příklad popisuje oblast severovýchodních, severních a středních Čech, ve kterých „netrpělivý venkov (...) povstal na jaře 1775 v největší vzpouře, jakou země pamatovala. Nejbouřlivější průběh v této oblasti byl podle Petráňe na (...) konopišťském panství. Panští myslivci tam zastřelili u zámku sedm vzbuřenců, což mělo patřičný ohlas nejen v okolí, ale rovněž na vídeňském dvoře. Dekret císařovny Marie Terezie a vzápětí srpnový robotní patent snižovali v celé zemi roboty nejvýš na tři dny v týdnu.“¹⁰⁹

¹⁰⁷HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*, str. 218.

¹⁰⁸Tamtéž, str. 219.

¹⁰⁹PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 218.

Jiná situace byla u podruhů, ti neměli určený počet dní v týdnu, ale za rok. Podle patentu z roku 1789 mohla vrchnost žádat, aby robotovali 13. dní ročně.¹¹⁰ Ale ani v jejich případech nebyly nároky vrchnosti přijímány. Příkladem může být případ Františka Kobrčka, který žil v podruží a živil rodinu se třemi dětmi nádenictvím. Rychtář ho přivedl před vrchnostenský soud v roce 1844, že neodpracoval v uplynulém roce předepsaných 13 dní roboty a ani při následujících žních nechce robotovat. Jmenovaný u soudu prohlásil: „*Jest pravda, že jsem já tvorškovský vrchnosti nerobotoval, a já se prohlašuju, že robotovati nebudu, poněvadž od vrchnosti nic nemám a poněvadž já svou ruční prací mou ženu a děti živiti musím, z čehož by teda živi byli, kdyby já měl každý rok 13 dní vrchnosti dělat. Nicméně /zavazují/ se ročně polovici té roboty vykonávat...*“¹¹¹ Zrušení roboty se poddaní dočkali až v revolučním roce 1848.

Vrchnost si pečlivě hlídala, komu prodávala dominikální chalupy. Pokud chalupy chtěli zakoupit noví rustikalisté, museli se po starém zvyku zavázat, že nebudou kupovat pivo a sůl jinde než v panském šenku, nebudou chovat víc než jednu krávu, aby „nevytlačovali sousedům pastvu“, nevkročí do panského lesa, aby tam cokoli zcizili (což bylo velmi časté), to vše pod hrozbou ztráty chalupy. K tomu si vrchnost vyhradila předkupní právo, kdyby chtěl nový chalupník dům prodat.¹¹²

Přestože byli venkované zatěžováni poplatky, které jejich ekonomickou situaci neulehčovaly, část z těchto peněz šla ale na obecní výdaje – například na rentu faráři a učiteli.¹¹³

Šlechta ovlivňovala život na vesnici nejen výše naznačenými způsoby, ale i kulturně. Aristokratická kultura zůstávala i v 18. století vzorem, který se šířil ze šlechtických sídel do měšťanské kultury a odtud zjednodušeně na venkov.^{114 115}

3.1.1 Státní aparát a sociální správa

Tomeš rozděluje genezi sociální správy v české společnosti na tři fáze. Je pro ni charakteristické, že vznikala zdola nahoru. Pouze dvě odvětví sociální správy,

¹¹⁰PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 219.

¹¹¹Tamtéž, str. 223.

¹¹²Tamtéž, str. 219.

¹¹³Tamtéž, str. 224.

¹¹⁴Tamtéž, str. 216.

¹¹⁵Této problematice se věnuje ŠALANDA, Bohuslav v *Folklór, tradice a stereotypy*. Praha: Univerzita Karlova, 1990.

pak vznikly směrem dolů (péče o státní zaměstnance a ochrana pracovních podmínek – které se ovšem netýkají vymezeného prostředí a doby).¹¹⁶

Vývoj v českém prostředí probíhal obdobně jako v ostatních evropských zemích. Na počátku péče o potřebné stála solidarita. Více o solidaritě viz podkapitola 3.3.3 Solidarita institucionalizovaná a svépomocná.

Základem péče o potřebné byly sociální hodnoty křesťanství. Církev poskytovala přístřeší a stravu těm, kteří stáli, nebo se ocitli mimo struktury feudální společnosti. Přesto rostoucí chudoba a bída i sociální protiklady vedly k nepokojům. Počátky světské veřejné péče o chudé lze pak tedy datovat do 15. století, tato situace se však týkala především měst.¹¹⁷

Ve vesnickém prostředí tento stav vyústil mnohem později – selskými bouřemi v 16. a 17. století. Ke křesťanské motivaci péče o potřebné se tedy přidala i obava majetných před revoltami. Došlo k zásadní proměně – z filantropie křesťanů se stala nyní povinnost pro šlechtu a obec – chudinskou péči od církve převzala laická správa.

O chudé v Českých zemích pečovala až do roku 1785 církev. Vydáním nařízení ze dne 19. srpna 1785 však tuto povinnost měla vrchnost. Z této povinnosti vznikla instituce ratejny, která byla společným ubytováním pro chudé na statku. Povinnost péče o chudé přešla poté v roce 1854 na obce.¹¹⁸

Pozdější tendence 19. století (ruku v ruce se společenskými změnami) – tedy povinnost obce starat se o své členy potvrdil i říšský zákon z roku 1862. Povinnost domovské obce starat se pouze o chudé s domovským právem byla ukotvena v pozdějším znění, až v roce 1868. Tímto zákonem byla s konečnou platností ustanovena jako část veřejné obecní správy chudinská péče.¹¹⁹

Další, pozdější směr státní sociální politiky představoval povinné pojištění. Stát nově vytvářel institucionalizované struktury, jichž se občan musel účastnit a zároveň občan získá právo na určité dávky s definovanými pravidly obdržení. Pojištění se váže k osobnosti Eduarda Josefa Taafeho, v Rakousku-Uhersku bylo zavedeno nemocenské, úrazové a hornické pojištění, ale až mimo sledovanou dobu – v 80. letech 19. století.¹²⁰ Ve druhé polovině 19. století se pak ustanovily i tzv. Zákony chudých.¹²¹

¹¹⁶TOMEŠ, Igor. *Sociální správa*, str. 37.

¹¹⁷*Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XII.*, heslo chudinství, str. 432.

¹¹⁸TOMEŠ, Igor. *Sociální politika a mezinárodní zkušenost*, str. 43.

¹¹⁹Tamtéž, str. 43.

¹²⁰Tamtéž, str. 41.

¹²¹*Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XII.*, heslo chudinství, str. 432.

3.1.1.1 Chudinství

Chudinstvím chápe Ottův slovník naučný „veškeré výkony věnované pomoci chudým“. Rozlišuje dva typy potřebných – ty, kteří si nemohou svoji obživu zajistit a ty, kteří by mohli, ale nemají podmínky ani rodinu, která by se o ně na základě soukromoprávních záležitostí měla postarat.

Chudinská péče byla rozdělena na dvě odvětví – na soukromé a veřejné. Veřejná sféra byla ta, jež byla vykonávána orgány státní správy. Ostatní, tedy i církevní péče, pak patřily do sféry soukromé.

Dále se péče dělila na ústavní a volnou – podle toho, poskytoval-li se určitý typ pomoci v ústavu (chorobinec, starobinec, chudobinec, sirotčinec, nemocnice) nebo jinak – volně a také podle toho, zda bylo potřebné materiální zajištění realizováno naturálně, či peněžně. Platilo, že v ústavní péči bylo zajištění většinou naturální.¹²²

Chudinské ústavy, ač stále závislé na dobročinnosti, se staly veřejnoprávními institucemi a nařízením z roku 1803 byli správci (tzv. otcové chudých, později v 19. století byly i tzv. matky chudých) prohlášeni po dobu výkonu svého úřadu za veřejné činitele.¹²³

Významnou osobností na poli chudinské péče byl hrabě Jan Buqoy, který v roce 1779 na svém panství založil „Ústav chudinský“, později známý jako „Spolek lásky k bližnímu“. Po vzoru tohoto spolku, v dubnu roku 1781 vydal Josef II. Pravidla direktivná, kde ustanovuje rozvoj farních chudinských ústavů. Kromě jiného je zde přihlíženo k zařízením pro opuštěnou mládež (nalezince, porodnice, sirotčince), pro nemajetné nemocné (nemocnice) a pro choré k výdělku nezpůsobilé. Naléhá se zde na rozvoj ústavní správy, zejména na zřizování chudobinců. Farní chudinské ústavy fungovaly až do roku 1863, ve kterém byl vydán domovský zákon, v něm se nově předepisují zásady chudinské správy, dle nichž z farních okrsků přešla péče o chudé k obcím.¹²⁴

3.1.1.2 Dva sociální problémy doby a zákonodárství – žebrota a tuláctví

Na fenomén žebroty pohlíželo státní zákonodárství z hlediska trestního práva a stavělo se k němu represivně. Starší právo (zejm. *Constitutio Criminalis Theresiana*, 1768) neobsahuje zvláštní předpisy ohledně žebroty, odkazuje se na starší nařízení proti „ležákům,

¹²²Ottův slovník naučný: *ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XII.*, heslo chudinství, str. 431.

¹²³TOMEŠ, Igor. *Sociální správa*, str. 38.

¹²⁴Ottův slovník naučný: *ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XII.*, heslo chudinství, str. 435-436.

cikánům apod.“ Trestní zákon z roku 1803 prohlašuje žebrotu za těžký přestupek policejní proti veřejné mravnosti.

Žebrákem je ten, kdo se doprošuje na cizích lidech peněz, nebo jiných věcí sedíc, nebo chodíc od domu k domu. Rozdíl od tuláctví tkví v tom, že tulák se putuje z místa na místo, žebrák se omezuje na místo určité (nebo na více určitých míst – např. před kostelem). Žebráci byli považováni za „osoby práce se štítící“.¹²⁵

Stejně na žebrotu nahlížely zákony pozdější, z roku 1852 a 1873, které jsou již mimo sledované období. V 70. letech vyšel v platnost také Zákon o postrku a protitulácký zákon. Autor hesla Ottova slovník naučného hodnotí dosavadní zákonodárství za nedostačující, protože je represivní – neodstraňuje příčiny, které jsou ale zapříčiněny sociálními poměry. Toto hodnocení ukazuje pozdější tendence sociální politiky a sociální práce směrem k prevenci sociálně patologických jevů.¹²⁶

V 17. a 18. století vznikající manufaktury v Rakousku-Uhersku nedokázaly zajistit živobytí pro všechny uvolněné pracovní síly, ke kterým docházelo v souvislosti se zabíráním půdy a industrializací. Z toho důvodu se v Čechách objevilo mnoho tuláků. Problém měl vyřešit patent z roku 1661 a represivní politika. Začalo se rozlišovat mezi tuláky praceneschopnými a schopnými. Těm, kteří práce schopni nebyli, se právo žebrot přiznalo, ti, kteří pracovat mohli, museli pracovat nebo byli vězněni.¹²⁷

Ottův slovník naučný charakterizuje tuláctví, jako jev, kdy někteří lidé nemajíc práci, ani příbytku potulují se z místa na místo a žijí na útraty dobročinnosti. Zároveň se předpokládá, že tulákem je osoba schopná práce. Tuláctví je v Ottově slovníku naučném vnímáno jako větší společenské nebezpečí než žebrot.

Příčinou tohoto veřejně nebezpečného jevu jsou dle autora hesla „zhoubné vlivy rodinné a společenské“. Velké procento tuláků tvořili nalezcenci, alkoholikové, trestanci, káránci a nevěstky. Rakouské zákonodárství na fenomén tuláctví nahlíží, stejně jako na žebrotu, z hlediska práva trestního, represivního. Např. tulák mladší 18 let mohl být soudcem poslán do dovršení 18. roku do polepšovny.¹²⁸

¹²⁵ Ottův slovník naučný: *ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XXV.*, heslo tuláctví, str. 919.

¹²⁶ Tamtéž, str. 919.

¹²⁷ TOMEŠ, Igor. *Sociální politika a mezinárodní zkušenost*, str. 43.

¹²⁸ Ottův slovník naučný: *ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XXV.*, heslo tuláctví, str. 920.

Oproti tomu belgické právo, které se vymezilo z řady ostatních evropských států, na tuláctví nepohlíží z pozice práva trestního, ale státní správy, čímž podporuje „nápravu napravitelných a ochranu veřejnosti od nenapravitelných.“¹²⁹

3.2 Formální kontrola - zajištění veřejného pořádku „shora“

V prostředí českého venkova oficiálně střežili veřejný pořádek představitelé vesnických samospráv. V malé míře jim v jejich práci dopomáhali nižší vrchnostenští zaměstnanci (polesní, pojezdni, hajní). Rozsah svých pravomocí a panské nástroje, které měli k těmto účelům k dispozici, byly zaneseny do tzv. instrukcí (např. vrchnostenská instrukce pro rychtáře, hajné atd.). Představitel vesnické samosprávy měl při rovnání sousedských sporů jednat nestranně a spravedlivě, postup, jakým měl pořádku dosáhnout, v nich ale nenalezl. Konkrétní postupy odvisely od místní tradice a množství autonomie.

Při studiu této problematiky, proto nelze spoléhat na normativní historické nebo hromadné povahy a získání vypovídajících informací je obtížné.¹³⁰

3.2.1 Rychtář – sluha dvou pánů

Rychtáři (a konšelé) byli rozkročeni do dvou stran – na jedné straně byli součástí mnohvrstevnaté, pevně sevřené sociální sítě neformálních vztahů a osobních závislostí, na straně druhé pak bylo jejich úkolem prosazovat v obci zájem vrchnosti. Ve prospěch vesnické pospolitosti dbali rychtáři na dodržování základních protipožárních opatření a chránili vdovy a sirotky. Vrchnostenské požadavky plnili například výběrem rozličných dávek a platů.¹³¹ Povahou rychtářské povinnosti a zároveň přináležitosti k pospolitosti se rychtáři často dostávali do střetu zájmů.

Rychtáře si na návrh vesnické komunity vybírali vrchnostenští úředníci. Nejprve však byly obecní volby. Ten kdo mohl volit, mohl být i volen. Volební právo do samosprávných orgánů ale měli pouze majitelé rolnických usedlostí – tzv. sousedé. Naopak tzv. obytní – podruzi, výměnkáři, ženy a chalupníci volit nemohli. K volbám nemohl ani jedinec, který kvůli vysokému věku, nebo ze zdravotních důvodů nemohl obdělávat usedlost, přestože

¹²⁹ *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XXV.*, heslo tuláctví, str. 920.

¹³⁰ MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní?: hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. - 18. století*, str. 124.

¹³¹ *Tamtéž*, str. 125.

si ji držel formálně.¹³² „Nutnost vybrat si z navržených svědčí některé případy, kdy se voliči zdrželi hlasování nebo se k volbě vůbec nedostavili.“¹³³

Pavel Matlas ale předkládá případ, ve kterém se podařilo změnit jednoznačné hlasování a prosadit hospodáře, který vůbec nekandidoval. „Poslední 19. volitel, Vavřina Janeček, se však nemínil ztotožnit ani s jedním navržených jmen a místo toho, aby dal svůj hlas, jako všichni jeho předchůdci jednomu z nich sebevědomě prohlásil: „Starej má zůstat!“ Stalo se tedy, že byl dotyčný rychtář znovuzvolen.“¹³⁴

Pro vrchnostenské úředníky, kteří úřad rychtáře stvrzovali, však mohly vnistrovesnické volby představovat pouze doporučení a vůli komunity. Měli právo, uznali-li za vhodné, rychtářem jmenovat i někoho, kdo volby nevyhrál. Matlas uvádí několik případů, kdy si vrchnostenští úředníci vyvolili do pozice rychtáře kandidáta, který byl drtivě poražen.¹³⁵

Tradiční představu, že instituce vesnické autonomie byly trvale v držení selského stavu, Matlas vyvrací srovnáním pramenů s pozemkovými soupisy. Nepopírá však, že nejchudší vrstvy, už tím, že neměly aktivní ani pasivní volební právo žádný vliv neměly. Stabilní a silné ekonomické zázemí budoucího rychtáře nicméně hrálo roli v tom, aby ho zbytek vesnické komunity respektoval.¹³⁶

Na vesnicích, kde na rozdíl od města neexistovaly radnice, se oficiální společenský život odehrával buď v kostele, v obydlí rychtáře, nebo v hospodě. Proto bylo vhodné, měl-li budoucí rychtář dostatečně velkou světnici, která pojala větší množství lidí. Pokud byl rychtář zároveň šenkýřem, měl pod bezprostřední kontrolu místo, kde se pod vlivem alkoholu řešilo mnoho mezilidských konfliktů.¹³⁷

Neplnil-li rychtář své povinnosti, byl vrchností často pokutován (a často ho i šenk přiváděl do dluhů), nebylo neobvyklé, že se mnozí rychtáři po několika letech v této funkci, snažili vyvázat.¹³⁸ O tento úřad spíše nebyl mezi vesnickými sousedy zájem, nejen že rychtáři hrozily při nedodržení povinností citelné sankce, ale často se dostávali do střetu zájmů s vesnickou komunitou. A protože měl jít ostatním příkladem, bylo chování jeho i jeho rodiny vždy pod přísným dohledem a hodnocením ze strany ostatním příslušníků pospolitosti.

¹³²MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní?: hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. - 18. století*, str. 127.

¹³³Tamtéž, str. 127.

¹³⁴Tamtéž, str. 127.

¹³⁵Tamtéž, str. 128.

¹³⁶Tamtéž, str. 129.

¹³⁷Tamtéž, str. 130.

¹³⁸Tamtéž, str. 131.

Rychtář bez veřejné důvěry se dostával do sociální izolace. Rychtáři nebyli navíc za svou práci finančně odměněni.¹³⁹

Ostatně jen výjimečně se ukazuje, že by rychtařinu vykonával někdo po více let, nebo dokonce celý život.¹⁴⁰ Byly ovšem i osobnosti, které ten úřad zastávaly po desetiletí, např. Vavák nebo tchán Karolíny Světlé, Mužák.

Vrchnostenští úředníci si ve vlastním zájmu hlídali plnění povinností hospodářského, kontribučního či administrativního rázu. Mimo jejich dosah však byly události související s veřejným pořádkem.

Rychtáři se liknavě a bez vlastního nasazení zasazovali o řešení problémů zasahujících do veřejného pořádku, bylo to způsobeno jejich sociální navázaností na komunitu. Při řešení deviantního chování a těžších trestních činů se raději spoléhali na neformální sociální kontrolu. Příčinou selhání vrchnosti v úsilí nastavit určité společenské a právní normy, nebyla jen výše vysvětlená demotivace členů vesnické samosprávy, ale i schopnost vesnické pospolitosti se semknout a aktivně hájit své kolektivní zájmy a udržet vnitrovesnickou solidaritu.

3.3 Vnitřní uspořádání vztahů

3.3.1 Tradiční systémy zajišťování pořádku ve vsi

Život venkovského obyvatelstva byl podroben permanentnímu dohledu každého ze členů vesnické komunity.¹⁴¹ A přestože představitelé vesnických samospráv měli povinnost hlásit úřadům rozličné delikty, vrchnostenští úředníci se o případech dozvídali jen tehdy, selhaly-li pokusy tradiční.¹⁴² Obyčejová morální pravidla tradiční lidové kultury se v mnoha ohledech lišila od normativních zásad vrchnostenských.¹⁴³

Zachytit přímé důkazy a postupy vesnické jurisdikce lze jen výjimečně, rychtáři nepořizovali oficiální zápisy. Výslechové protokoly, které existují, pak obsahují zmínky o vesnické jurisdikci jen u složitějších případů, kdy už zasahovali vrchnostenští úředníci.¹⁴⁴ „O rozdílech mezi pořádkovými systémy jednotlivých obcí na jedné a prosazovanými normativy na straně druhé svědčí výpovědi, které byly zaznamenány

¹³⁹MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní?: hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. - 18. století*, str. 133.

¹⁴⁰Tamtéž, str. 133.

¹⁴¹Tamtéž, str. 155.

¹⁴²Tamtéž, str. 153.

¹⁴³Tamtéž, str. 156.

¹⁴⁴Tamtéž, str. 154.

zpravidla v souvislosti s mravnostní kriminalitou. Řadu podobných případů se podařilo urovnat pomocí neformálních mechanismů. Pokud s uvedeným řešením, při němž významnou roli hrála rovněž symbolická gesta a proslovy, vyjádřila svůj souhlas celá komunita, nebyl důvod ohlásit je nadřízeným vrchnostenským institucím.¹⁴⁵

Sousedské spory se nejčastěji týkaly majetkových záležitostí: prodeje půdy, projednávání dědictví, peněžních odkazů, výměnků či stavebních povolení. Časté bývaly také případy nactiutrání či fyzická napadení.¹⁴⁶

Jednou z neformálních technik sociální kontroly bylo odškodnění. To spočívalo v napravení či nahrazení škody nebo způsobené újmy. Pokud došlo k odškodnění (peněžnímu, nahrazením škody, ale na mysli máme i symbolické napravení – jako veřejná omluva atd.) věc se považovala za uzavřenou, aniž by musela být vynesena sankce. Smyslem tohoto kontrolního mechanismu není potrestání porušení pravidel, ale obnovení systému vzájemných vztahů a povinností. Zájmy celku jsou nadřazeny zájmům poškozeného jednice.¹⁴⁷

Dalším typem bylo tzv. usmíření. Znesvářené strany konfliktu, obvykle za pomoci třetího, nestranného jednice uzavřely oboustranně přijatelné řešení. V těchto případech nebylo nutné hledat viníka a oběť. Cílem byl opět návrat k harmonickému systému. Matlas míní, že tyto mechanismy kontroly odpovídaly mnohem lépe semknuté venkovské komunitě než punitivní systém založený na represí.¹⁴⁸

Dalším způsobem řešení byl konsenzus obestřený kolektivním tichem. Takových případů musela být jistě řada, ale právě z povahy řešení problému, se nám popisy dodnes nedochovaly.¹⁴⁹

Kolektivní ticho představovalo základní obrannou strategii, která chránila každé vnitřně semknuté společenství před nežádoucími zásahy zvenčí.¹⁵⁰ Ticho se prolomilo tehdy, stál-li některý ze zasvěcených sám před soudem jako obviněný. V této situaci si podle Matlase dokázal najednou vzpomenout na řadu případů, o kterých se vědělo nebo vyprávělo.¹⁵¹

Neformální mechanismy urovnávání a smíru nacházely v praxi nejzávažnější trestné činy. Pavel Matlas zmiňuje případ, ve kterém manželka na smrt odsouzeného dosáhla mimosoudního vyrovnání tím, že přiměla vdovu po zabitém veřejně prohlásit, že se nechce

¹⁴⁵MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní?: hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. - 18. století*, str. 154.

¹⁴⁶Tamtéž, str. 154.

¹⁴⁷Tamtéž, str. 153.

¹⁴⁸Tamtéž, str. 153.

¹⁴⁹Tamtéž, str. 154.

¹⁵⁰Tamtéž, str. 157.

¹⁵¹Tamtéž, str. 161.

mstít a netrvá proto po vykonání trestu (dále též uhradila pohřební výdaje). Její manžel vyvázl s trestem roku nucených prací.¹⁵²

Matlas píše, že pokud nebyla přímo spolupachateli nebo poškozenými, tak reagovala většina venkovanů na odchylné jednání svých sousedů nejprve ignorováním. Teprve po delší době, kdy se již veřejné znepokojení stupňovalo, pak se osoby, které se těšily vyšší autoritě, snažily o napominání a domluvy.¹⁵³ Obě znesvářené strany si plně uvědomovaly nebezpečí podání žaloby, které sebou přinášelo hluboký sociální rozvrat a narušení dosavadní rovnováhy sousedských vztahů.¹⁵⁴

Obyvatelé vsí obvykle řešili své spory tak, aby do nich nemuseli zasvěcovat nikoho, kdo nebyl členem společenství, práva odvolat se k vyšším institucím využívali až ve složitějších případech. Oproti městům na vesnici docházelo k pomalejšímu oddělování veřejného prostranství od intimní sféry, byl zde větší konfliktní potenciál.

Život vesnické komunity byl provázán organismem vzájemných vztahů (výpůjčky, výpomoci, závazky) mnohem pevněji než mezilidské vztahy ve městech. I proto ve vesnickém prostředí působil mnohem přísnější systém neformální sociální kontroly.¹⁵⁵

3.3.2 Neustálý dohled – příklady aktů sociální kontroly

3.3.2.1 Obyčej přijímání za souseda – ověření nového člena

Sousedem v tradiční pospolitosti nebyl pouze ten, kdo bydlel v nejbližších staveních, nýbrž každý plnoprávný člen komunity (tzn. trvale usazený na rodovém statku). Šimon Baar ve svém Janu Cimbuřovi, (později i Čeněk Zíbrt otiskl popis přijímání za souseda v Českém lidu) popisuje jihočeský právní obyčej, který musel každý nový mužský člen podstoupit.

Komunita si nového příchozího prověřila (z jakého rodu pochází, jaký majetek bude spravovat, jakého je vyznání apod.), informovala ho o právech i břemenech společného soužití i žití v dané vesnici, dotyčný se musel zavázat, že bude zmíněné plnit. Celý obyčej se konal ritualizovaně, za přítomnosti vesnické komunity jako svědků.¹⁵⁶

¹⁵²MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní?: hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. - 18. století*, str. 166.

¹⁵³Tamtéž, str. 158.

¹⁵⁴Tamtéž, str. 167.

¹⁵⁵Tamtéž, str. 164.

¹⁵⁶ZÍBRT, Čeněk. *Přijímání za souseda*. In: *Český lid*, XVIII/1909, str. 4-10.

3.3.2.2 Veřejné průpovídky během slavností

Rodinné i majetkové poměry byly ve vesnici všeobecně známy. Komunita věděla o silných stránkách člověka i o jeho neřestech a krocích, které podnikal. To, že se o každém všechno vědělo, se projevovalo i v rámci vesnických festivit, díky kterým bylo možné manifestovat veřejné mínění, člověka pochválit i pokárat. Jeden z příkladů poskytuje příspěvek A. Zítka, který popisuje veřejné vychvalování i hanu při slavení letnic, to vše za účasti komunity, která byla aktivní součástí vyvolávání.

Podle jeho článku tento akt vypadal takto: „Král z polmské rady, kterého si tato před tím byla zvolila, vylezl na lípu uprostřed vesnice, aby vyvolával. Ostatní pohůnská rada stála pod lipou, majíc na sobě kolem krku a ramenou řemeny se zvonci a rouličkami. Král počínaje prvním číslem, vyvolával třeba tuto „Před Šenkýrojíc slunce vychází, že se tam dvě hezké panny prochází. Já to nemám ze své hlavy, ale z celý pohůnský rady. Je-li pohůnská rada falešná, já sem s ní. Je-li tomu tak, nebo ne?!“ „Je!“ odpovídala křikem pohůnská rada pod lipou, lomozíc při tom zvonci a rouličkami. (...). Jinde padla i hana: „Před N. je strouha, že Marjánka chodí zdlouha“. Někde to dopadlo ještě hůře. Zmýlil-li se král při vyvolávání, nedostalo se mu po otázce „Je-li tomu tak nebo ne“ kladné odpovědi, ale rázného odporu „Ne!“ Bylo mu pak hned chybu napravití, buď chválu v hanu, nebo hanu ve chválu zaměnití, až byla s tím pohůnská rada spokojena, schvalujíc to svým „Je!“ Nepěkné jméno vyvolalo vždy bouři posměchu.(...) Ti, kterým byla vzdána pochvala, i ti, jimž nepěkné poklony se dostalo, patřičným způsobem se odvděčili.¹⁵⁷

3.3.3 Solidarita institucionalizovaná a svépomocná

Ve vesnickém společenství byla solidarita (vzájemnost, reciprocita) zásadním organizujícím prvkem vztahů i aktů. Popisuje ji např. Schwarz: Potká-li některého souseda neštěstí, buď že vyhoří nebo přijde o potah apod., ochotně vypomáhají mu ostatní sousedé tím, že mu zdarma svezou obilí svým potahem s polí, přispějí mu pící, slámou, přivážejí hmoty k nové stavbě, popřávají útulku ve svém bytě po celou dobu, než si pohořelý nové obydlí vystaví atd., vše za pouhé „Zaplat' Pánbůh!“ Zláme-li si hovězí dobytče nohu nebo nutí-li jiná příčina hospodáře dobytče to zabítí, rozeberou sousedé mezi sebe maso a zaplatí je, aby majetník škody tak nepocítil. Řídí se zásadou: „Dnes mně, zítra tobě.“ Soused půjčí ochotně druhému povoz i jiné hospodářské potřeby. Došel-li hospodyně chleba, vypůjčí

¹⁵⁷ZÍTEK, Jan. *Jihočeské slavnosti, hry a zábavy o letnicích*. In: Český lid, VIII/1899, str. 289-291.

se od sousedky celý bochník, kterýž při nejbližším pečení oplátí; v čas okamžité potřeby vypůjčuje si též sůl, mléko, cukr, sádlo, vejce...“¹⁵⁸

Podobné reciproční principy fungovaly i mezi jednotlivými podskupinami vesnice, např. mezi ženami po porodu – při tzv. nošení do kouta atd. Sousedky a kmotra po porodu vypomáhaly rodiče potraviny dle závazných postupů.¹⁵⁹

Všichni členové komunity zároveň nesli odpovědnost za své činy. Příklad podává Antonín Pikart ve svém příspěvku v Českém lidu, ve kterém jeden z venkovanů říká: „Jo, já mám chalupu, já mu holomkovi někerýmu přerazím hňáp a pak ho budu muset živit a mít ho na krku. To pardie jo!“¹⁶⁰

Svépomocná solidarita má své kořeny již ve starověkém Římě. Pro naše území pak od středověku fungovala v ceších, které měly mimo jiné povinnost starat se o sirotky a vdovy po zemřelých členech.¹⁶¹ V roce 1731 pak byly cechy tovaryšské hromadě zrušeny. Sociální správa nestátní povahy vznikala živelně, první doklady jsou známé již z horních řádů 13. století. To je ovšem vždy záležitost městská, jak je popsáno výše, vesnická komunita byla vnitřně uspořádána na základě solidarity, z toho důvodu, že všichni členové komunity byli svým způsobem vždy závislí na ostatních, tvořili jeden celek. Tento prvek života společenství je popsán i kapitole 1 Charakteristika pojmů. Tato soudržnost a vzájemnost není pro městské prostředí typická a proto se vytvářela v subkulturách (cechy, horníci).

Vedle toho i v době začínající industrializace fungovala tradice církevních bratrstev. Z původní formy nadace se typickou formou nestátní organizace staly spolky. Hlavní rozmach spolků byl však zejména po revolučním roce 1848.¹⁶² Podpůrné spolky měly oproti cechům novou povahu – nebyly pro vyvolené, ale pro všechny, kteří měli zájem.¹⁶³

Co se týče vesnického prostředí, v Čechách patřily mezi spolky nové povahy např. venkovské spolky v Zákupích z roku 1804. Spolky měly být dle guberniálního dekretu úředně povoleny, nicméně o povolení se spíše nežádalo. Teprve za bachovského absolutismu byly přísně úředně kontrolovány.¹⁶⁴ Pro sledované období a prostředí vesnice jsou pak spíše důležité „spolky nepsané“ u subkultur ve struktuře vesnice – např. společenství mládeže, společenství vdaných žen (a matek), společenství dětí. Např. společenství vdaných

¹⁵⁸SCHWARZ, Václav. *O právních obyčejích lidu v krajině strakonické*. In: Český lid, V/1896, str. 30.

¹⁵⁹Článek *Obyčeje při narození*, In: www.lidovakultura.cz

¹⁶⁰PIKART, Antonín. *Rvačky a pračky na Podbrdsku*. In: Český lid, XXIX/1929, str. 50.

¹⁶¹TOMEŠ, Igor. *Sociální politika a mezinárodní zkušenost*, str. 47.

¹⁶²MATOUŠEK, Oldřich (ed.). *Encyklopedie sociální práce*, heslo solidarita, str. 188.

¹⁶³TOMEŠ, Igor. *Sociální správa*, str. 39.

¹⁶⁴TOMEŠ, Igor. *Sociální politika a mezinárodní zkušenost*, str. 49.

žen pořádalo různé ženské slavnosti (Jalové hody apod.), které si samy financovaly z prodeje vajec, prodávání nevěsty apod.

3.3.3.1 Almužna

Do soukromé sféry pomoci chudým patřila almužna. Ottův slovník naučný ji charakterizuje jako „dávání hmotných statků kvůli její chudobě“, měla by být darována dobrovolně a z dobročinnosti. Své kořeny a tradici má v náboženství (křesťanství, islám, judaismus).

Kvůli rozlišení těch, kteří jsou skutečně potřební a těch, kteří dobročinnosti využívali, vznikaly „spolky proti žebrání“, členové spolku odmítaly darovat almužnu, ale finančně podpořili spolek, který pak finance přerozdělil. Tímto způsobem se členové spolku snažili zajistit to, aby podporu dostali práce neschopní potřební.¹⁶⁵ Později na tomto principu vznikly tzv. stravovny.¹⁶⁶

3.3.3.2 Chození po střídě

Obyčejový právní zvyk chození po střídě popisuje v Českém lidu Jiří Seidenglanz. Pojem se odvozuje od slova střídat se, znamená to, že se dotyčný ob dva dny přemístil do jiného stavení. Záleželo vždy na konkrétním majetkovém uspořádání obce, lhůta ke střídání mohla být i mnohem větší. Po střídě chodili obecní sluhové a žebráci. Povinností sedláků bylo také vozit žebrácké fůry (odvážení cizích žebráků do jiné obce, až se dostali domů), ponocovat či dodávat materiál do pastoušky, kde žila vesnická chudina. V pastoušce nemohoucí opatroval pastýř.

Povinnosti vypsané výše, ale i dary do obecní mošny, kam se dávala strava pro žijící v pastoušce, probíhalo podle nepsaných pravidel střídání – jeden po druhém. Zároveň však podle tzv. třídy – rozdělení na sedláky, chalupníky a podruhy. Každý tak přispěl podle velikosti svého majetku. Na tomto principu dělení se a střídání fungovalo např. ubytování vojáků ve vsi, chování býka i měsíční plat učitele (sobotales).¹⁶⁷

Samotné chození po střídě vypadalo přibližně takto: „Střídák takový přišel do statku, byl-li to lepší, sedl za stůl mezi rodinu hospodářovu a jedl zároveň s nimi, co bylo; nejvíce však panu učitelovi již se trochu přimastilo a ten trošek smetany a sýra také byl. Žebráci dostávali celé zaopatření, stravu i nocleh. Sedával na peci a spával také na ní nebo ve chlévě

¹⁶⁵Ottův slovník naučný: *ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, Díl I., heslo almužna, str. 940-41.

¹⁶⁶Zákonem byly sjednoceny podmínky v 80. a 90. letech / Ottův slovník naučný: *ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, Díl XXIV., heslo stravovny, str. 206-7.

¹⁶⁷SEIDENGLANZ, Jiří. *Chození po střídě*. In: Český lid, XI/1910, str. 278.

na palandě neb na slámě. Pomáhal hospodáři dráti peří, štípal spány nebo šindel, a když došla lhůta, sebral se a šel o dům dále. Tak to chodilo kol do kola, až opět po čase přišel na místo, kde začal.“¹⁶⁸

¹⁶⁸ SEIDENGLANZ, Jiří. *Chození po střídě*. In: *Český lid*, XI/1910, str. 279.

4 ZPŮSOBY ZAJIŠTĚNÍ

„Poměr rodinný zakládá se manželstvím, Tu umluví se příbuzenstvo obojí strany o věně i o podmínkách, za kterých propouští otec synovi hospodářství, zvláště jaký se má odváděti postupujícím výměnek, jaké podíly se ostatním dětem „vyhodi“ a zdali a kolik let ještě budou postupující na statku hospodařiti.“¹⁶⁹

4.1 Majetkové vypořádání a právo dědit

Ve vesnickém prostředí panovala přísná výchova pod vlivem křesťanství. Od mladých křesťanů se požadovala poslušnost a pokora. Neplnil-li jedinec požadavky tehdejšího pojetí morálky a slušného vychování v dětském věku ho mohly stíhat fyzické tresty a u dospělých to byla i ztráta dědického podílu.¹⁷⁰

Dědické právo je úzce provázáno se strukturou vesnice. Jak bylo charakterizováno výše, západoevropská rodina byla jednonástupnická. Bělohlávek píše, že statek v Čechách dědil od nepaměti nejmladší syn. Ten měl pak povinnost vyplatit ostatním dědicům – starším sourozencům – jejich podíly, stanovené úředním odhadem statku, zpravidla v několika lhůtách.

Marie Terezie se snažila uplatnit lepší úpravu selské dědické posloupnosti, a to tak, že se měl dělat rozdíl mezi pohyblivým jměním poddaných a statkem. Na pohyblivé jmění se mohlo přiznat právo všem dětem hospodáře, ale statek mohl dědit jen jediný dědic.¹⁷¹ V roce 1770 Marie Terezie stanovila na nově koupené statky dědickou posloupnost do 10. stupně příbuzenstva (na způsob městských práv), kdy byly již úmluvy o dědictví, tam měly zůstat. Stejná dědická posloupnost byla stanovena i na pohyblivé jmění. Aby mohl hospodář prosperovat, snažila se mu vláda zabezpečit takové podmínky, aby statek nebyl poškozován především výměnkem.

Tímto zákonem bylo dědické právo poddaných k statku velmi významně rozšířeno, neboť vrchnosti do té doby svým poddaným přiznávaly jen omezený nárok na dědictví – zřídka jim to bylo zaručeno tak jistě a takovým rozsahem.¹⁷²

V majetkoprávní oblasti rozšířily poddanská práva státní zásahy konce 18. století. V roce 1786 bylo držitelům poddanských usedlostí přiznáno právo vybrat si svého nástupce

¹⁶⁹ SCHWARZ, Václav. *O právních obyčejích lidu v krajině strakonické*. In *Český lid*, IV/1895, str. 194.

¹⁷⁰ ROBEK, Antonín. VAŘEKA, Josef. *Jihočeská vlastivěda*, str. 127.

¹⁷¹ KROFTA, Kamil. *Dějiny selského stavu*, str. 337.

¹⁷² Tamtéž, str. 338.

prostřednictvím ústního nebo písemného pořízení. Poté byl vydán i patent, který sjednocoval dosud roztržštěnou dědickou praxi. Neexistoval-li testament s určením nástupce, stal se jím nestarší hospodářův syn. V řadě regionů do té doby bývalo zvykem, jak je psáno výše, že následovníkem otce spíše syn nejmladší.¹⁷³ V roce 1791 byla pak poprvé uznána práva ženy vlastnit po smrti manžela hospodářství a nemuset ho předat jednomu ze synů.¹⁷⁴

Prodej statku a odprodávání pozemků bylo bez svolení vrchnosti přísně zakázáno. Vrchnost měla právo poddaného, který špatně hospodařil nebo se bouřil proti vrchnosti, ze statku sesadit. Takový statek pak byl zase odprodán jiným poddaným. Teprve až zemský zákon z roku 1869 stanovil, že vlastník statku může bez jakéhokoliv omezení volně disponovat svým majetkem. Tehdy lze pozorovat velký pohyb půdy a dělení usedlostí.¹⁷⁵

Až do roku 1869 mohl mít selský statek pouze jednoho hospodáře a mohl se prodávat či dědit pouze jako celek, nemohl být rozdělen (s výjimkou, že po smrti manžela převzala statek žena a hospodářství bylo větší než 15, 5 hektarů a hospodyně se se synem podělila). Právě toto nařízení utvářelo podobu venkova téměř až do konce 19. století.¹⁷⁶ Vzhled vesnic se z hlediska počtů gruntu proto výrazně neměnil už od doby před třicetiletou válkou.¹⁷⁷

Poslední čtvrtina 18. století přinesla hospodářské oživení, díky němuž (s vidinou lepší obživy) dovolovali hospodáři svým bratrům postavit si na gruntu podružský domek. Následné vzájemné vztahy obyvatel podsedských domků vůči gruntům byly upraveny různě. Někdo vybíral od podsedských domkářů stálý plat („nájemné“), jindy se pozemek oddělil jako dědický podíl.¹⁷⁸

Vyřešit situaci s dědictvím a rozrůstáním rodin tímto způsobem nemohli všichni. Následkem bylo rozrůstání domácností a přírůstek podruhů téměř ve všech staveních a počátkem 19. století také větší migrace. Právě proto můžeme nalézt nejen na podsedských, ale dokonce i na panských chalupách členy selských rodin.¹⁷⁹

Bylo obvyklé, že hospodář předával grunt po svatbě. Někdy však sňatek nástupce neznamenal, že by starý hospodář odstoupil. Právě z toho plyne rozdílný věk nastupujících

¹⁷³HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*, str. 219.

¹⁷⁴Tamtéž, str. 259.

¹⁷⁵BĚLOHLÁVEK, Miloslav. *Usedlosti a jejich majitelé v průběhu 18. a 19. století*.

¹⁷⁶HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*, str. 219.

¹⁷⁷Tamtéž, str. 219.

¹⁷⁸Tamtéž, str. 259.

¹⁷⁹Tamtéž, str. 259.

hospodářů, ten zpravidla překračuje dvacet let, ale nechybějí případy synů devatenáctiletých. Známé jsou i pokusy zbavit se sňatkem a nástupnictvím na usedlost vojenské povinnosti.¹⁸⁰

Vesnický způsob života při přirozeně nízkém výnosu peněz měl za příčinu to, že na venkově se odedávna žilo na úvěr, dlouhodobý i krátký. Nastupujícímu hospodáři proto obvykle projeví všichni podílníci důvěru v tom, že si povede tak, aby byl schopen v ročních splátkách vyplatit jejich část peněz.¹⁸¹

S výjimkou trhů, kde se prodávalo za hotové, se totiž běžně žilo na úvěr. Ten se splácel převážně, když hospodář utržil peníze ze sklizně. Nedoplatky tak mohly být pro kováře, jehož služby se účtovaly obvykle jednou za rok – po sklizni. Stejně tomu bylo i s účtem v hospodě či kořalně, který se zapisoval „na futuro“. A podobně i s půjčkami od židovských obchodníků, kteří půjčovali na úrok, s obilím koupeným od sousedů ve vsi nebo v okolí, s platy řemeslníků a peněžními odměnami čeledi, které se vyplácely na konci roku (kolem svatého Martina).¹⁸²

4.2 Zajištění při vstupu do manželství

Svatba byla jednou z nejdůležitějších událostí v životě vesnického společenství, právě proto, že se měnila jeho struktura, vzájemné vztahy – práva a povinnosti. Svátba je společenská událost, během níž mění sociální status nejen nevěsta (která přechází do skupiny vdaných žen) a ženich (přechod k ženatým mužům), ale i další příbuzní získávají nové společenské statusy – tchán, tchýně, švagr, švagrová. Svátbou vznikají zcela nové afinní příbuzenské vztahy a s nimi spojené práva a povinnosti.

Alexandra Navrátilová tvrdí, že svatební obřadní komplex v provázanosti symbolických významů a rituálních složek konstituoval novou situaci, práva a oprávnění počínaje smluvním nárokem na majetek a jeho užívání, samostatné hospodaření, na sexuální život v páru, na solidární účast společenství a konče úkony naznačujícími budoucí rozdělení funkcí v rodině.¹⁸³ Svátba byla a je legitimizací společného soužití dvou osob opačného pohlaví, je právním aktem. Arnold van Gennep svátbu řadí mezi přechodové rituály.¹⁸⁴

¹⁸⁰PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 251.

¹⁸¹Tamtéž, str. 252.

¹⁸²Tamtéž, str. 255.

¹⁸³NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svátba v české lidové kultuře*, str. 191.

¹⁸⁴VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*.

4.2.1 Vznik manželství

„Dyť za mnú chodil Václav a jak nám oboum bylo líto, že sme se nesměli chcet, on měl enom na šest měřic a tento měl dům a obecnosti a svobodnú zem...“¹⁸⁵

Manželství, podle Skupníka, všeobecně vzniká častěji na základě dohody příbuzenských skupin, než domluvou jedinců, jichž se manželství týká.¹⁸⁶ Stejně tomu bylo v tradiční vesnické pospolitosti. Rozhodnutí o tom, kteří dva jedinci spolu vstoupí do manželství, patřilo rodičům. Ti hledali pro své děti takové partnery a rodiny, které byly vhodné k zajištění potřeb hospodářství. Mnohdy se stalo, že se ženich a nevěsta mnohdy ani neznali.¹⁸⁷ Rodiče jen zřídka vyžadovali od svých dětí svolení k tomu, aby je přivedli k manželství. Pokud vznikla taková situace, byl to ženich, kdo mohl promluvit, dívka – nevěsta, měla čekat, kdo si jí vybere.¹⁸⁸

Volbou ženicha a nevěsty bylo potřeba dosáhnout, alespoň podobného majetkového stavu vkladu do zahájení či rozšíření hospodářství. V případě zániku pak možnost jeho kompenzace. Rozdílné socioekonomické poměry patřily k největším překážkám milenců, kteří se chtěli vzít, přesto nemohli.¹⁸⁹

4.2.2 Námluvy – ověřování rodinných poměrů

O hmotných poměrech rodiny se obvykle vědělo, po určení partnerů, se přecházelo k dalšímu kroku – námluvám. Samotným námluvám předcházelo zjišťování zájmu druhé strany a velikosti věna, které by nevěsta dostala.¹⁹⁰

Námluvy se konaly tehdy, pokud bylo potřeba smluvit majetkové kompenzace – tedy zajištění novomanželů, ale i jejich rodinných příslušníků. Cílem vyjednávání bylo získat nevěstu pro synovo hospodářství, dohodnout majetkový přínos, vyřešit požadavky rodičů na zabezpečení ve stáří a vybytí pro sourozence. Pro případ smrti jednoho z manželů stanovit i podíl z pozůstalosti.¹⁹¹

Během námluv, které měly svá pravidla a pevný řád, který všichni znali, (každý ze zúčastněných měl svou roli, předepsané chování, případně promluvy)

¹⁸⁵ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, str. 211.

¹⁸⁶ SKUPNÍK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*, str. 140.

¹⁸⁷ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, str. 209.

¹⁸⁸ Tamtéž, str. 212.

¹⁸⁹ Tamtéž, str. 209.

¹⁹⁰ Tamtéž, str. 219.

¹⁹¹ Tamtéž, str. 218.

se domlouvaly podmínky sňatku, které se poté stvrdily ve svatební smlouvě. Na mnohých místech se námluvám říkalo svatební smlouvy.¹⁹²

4.2.3 Svatební smlouva

Svatební smlouva představovala smluvní zabezpečení majetkových nároků a záruk. Nevěsta a ženich se těchto jednání aktivně nezúčastňovali. Rodiče budoucích manželů se domlouvali na vkladu mladých lidí do nové domácnosti i na zajištění v krizové situaci (ovdovění, zběhnutí muže atd.). Dohody byly později uzavírány písemně, vždy za přítomnosti svědků. Smlouvy obsahovaly ustanovení o přínosu jedinců velikost výbavy a věna nevěsty, někdy i přínosu ženicha – tzv. pomoc. Ve svatební smlouvě bylo stanoveno odbytné pro další sourozence, definoval se i budoucí výměnek odcházejícího hospodáře a jeho manželky (příp. dalších osob).

V případě, že se obě smluvní strany dohodly, přistoupilo se k samotnému aktu uzavření manželství – svatbě.

4.2.4 Ekonomické transfery související se svatbou

Skupnik popisuje tři podoby ekonomického transferu, které jsou spojeny s uzavíráním sňatku. Jsou jimi služba za nevěstu, kompenzace za nevěstu a věno. Služba za nevěstu se vyskytuje v těch společnostech, píše Skupnik, ve kterých je na potenciál žen (reprodukční, ekonomický, společenský) nahlíženo jako na prvek tak důležitý a přínosný, že vyžaduje určitou kompenzaci ze strany ženicha.¹⁹³

Opačným převodem statků je pak věno. Služba za nevěstu i kompenzace za nevěstu směřovaly statky k afinním příbuzným, věno oproti tomu užívá nově vzniklá rodina a její potomci. Věno lze, dle Skupnika, zase chápat jako akt, ve kterém žena přechází do mužovy rodiny, kde získává přístřeší, dědictví a obživu a za to, dostává vyrovnání strana ženicha.¹⁹⁴ Tato práce se prvním dvěma transferům nevěnuje, protože nejsou pro tradiční českou vesnickou pospolitost relevantní.

Svatbu v české tradiční pospolitosti doprovází institut věna. Věno je ekonomickým transferem, který funguje jako určitá forma zajištění rovnováhy na obou stranách po uzavření

¹⁹²NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, str. 219.

¹⁹³SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*, str. 272.

¹⁹⁴Tamtéž, str. 275.

sňatku. Instituci věna, obvěnění a výbavy upravoval občanský zákoník z roku 1811, který prakticky platil až do roku 1950.¹⁹⁵

4.2.5 Věno

Věno, jakožto instituce se v průběhu času proměňovalo. Věno – krajově označované jako přínos, zános, vybytí, pomoc, ve Slezsku pak výstupné, byla původně částka, kterou platil ženich otci nevěsty. Označované bylo jako výkupné za nevěstu. Od raného středověku se za věno považuje vše, co do manželství přináší dívka.¹⁹⁶ Jak je tedy patrné, směr transferu i role věna se změnila.

Od doby středověku to byla tedy nevěsta (resp. rodina nevěsty), kdo věno přinášel do manželství. V této podobě mělo věno nejprve funkci daru rodičů dceři, až později se změnilo na nárok vůči rodičům, kterého se dcera mohla soudně vymáhat. Věno bylo jistou kompenzací dědického podílu, dívka byla věnem „vybyta“ a ztrácela tedy nárok na dědictví.¹⁹⁷

Existovalo i tzv. obvěnění. Jednalo se o majetkový vklad ženicha. Výše obvěnění závisela na výši věna, bylo násobkem – obvykle o třetinu vyšší. Mezi německým etnikem v severních a západních Čechách se nazývalo jitřní dar. Manželka ho obdržela ráno po svatební noci (tedy až po konzumaci manželství). Tuto instituci však manžel nebyl povinen poskytnout.¹⁹⁸ Skupnik píše, že s postupným přerodem ke kapitalistické produkci a s klesající úlohou ženy v ekonomickém procesu se obvěnění vytrácelo a věno se stávalo „příspěvkem něvěstinych rodičů ženichovi na ulehčení hospodářských břemen manželství“.¹⁹⁹

Věno se tedy v průběhu času se dle Skupnikovy interpretace stalo jakýmsi „výživným“ na vydržování ekonomicky neproduktivní ženy, která přešla z rodiny otce do rodiny manžela. Tyto interpretace zdůrazňují, nižší ekonomický podíl ženy na zajištění existence rodiny.²⁰⁰

Pro samotný institut věna je podle Skupnika podstatné, kým je věno po uzavření sňatku spravováno, jestli ženou, jejím manželem či oběma.²⁰¹ Schulz v příspěvku

¹⁹⁵NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, str. 220.

¹⁹⁶Tamtéž, str. 222.

¹⁹⁷SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*, str. 222-275.

¹⁹⁸NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, str. 220.

¹⁹⁹SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*, str. 276.

²⁰⁰Skupnik poukazuje na to, že stejně, „jako většina generalizací, ani tato neplatí absolutně“, nabízí pak příklad z Komorských ostrovů, kde naopak věno umožňovalo vstoupit do zámořského obchodu a být ekonomicky aktivní. SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*, str. 275.

k rodinnému právu a právním obyčejům píše, že např. v jižních Čechách „věno připadá pravidlem muži, jenž obětuje je na zaplacení podílů svým sourozencům a jiných na statku ležících dluhů; za to ovšem stává se žena spoluvlastnicí hospodářství.“²⁰²

Protiváhou k ekonomickému vysvětlení institutu věna je i další interpretace, kterou nabízí Skupnik, ta souvisí s uspořádáním příbuzenského systému a udržování jeho stability.

V této interpretaci vychází z Goudyho tvrzení, že věno je institutem, který existoval v Evropě od antiky do 19. století. V Evropě fungoval bilaterálně kognatický příbuzenský systém (přestože občas bývala patrilinearita zdůrazňována) a existence institutu věna (spolu s dalšími částmi ženského jmění – obvěněním atd.) rodině manželky umožňovalo zachovat společenský status nejen synů, ale i dcer. Dcery se mohly díky věnu vdát ve své socioekonomické vrstvě a udržet příslušný společenský status pro sebe i své děti.²⁰³

Takový mechanismus v podstatě zabráňuje deklasování určitých plnoprávně vnímaných příbuzných a udržuje stabilitu. Příklad toho, že v některých aristokratických rodinách, pokud rodiny nebyly schopné vybavit ženu dostatečným věnem, raději je vyřadili z reprodukce (klášter, žily u rodičů, jako neprovdané).²⁰⁴

V českých zemích vzrostl význam věna v druhé polovině 18. století, kdy se stalo hlavním hlediskem výběru nevěst.²⁰⁵ Matlas tvrdí, že studiem zápisů z gruntovních knih a matrik lze potvrdit, že výběr nevěst probíhal právě podle výše předpokládaných podílů a tedy i výše věna.²⁰⁶

Věno bývalo zahrnuto do dědického podílu, jehož zbytek byl stanoven až po převodu otcovského statku nástupci, díl byl vyplácen zpravidla v ročních splátkách. Podíly dědictví byly zpravidla stejné, výjimečně byly odstupňované.²⁰⁷

Vydání věna ovšem nemusela být jen neosobní, pragmatická transakce. V mnoha případech, to znamenalo pro hospodáře vzdát se půdy, dobytka, vybavení, bylo zřejmě i pocitovým vzdáním se části vlastní identity, něčeho co podestiletí patřilo rodu

²⁰¹SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*, str. 276.

²⁰²SCHWARZ, Václav. *O právních obyčejích lidu v krajině strakonické*. In *Český lid*, IV/1895, str. 195.

²⁰³SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*, str. 276.

²⁰⁴Tamtéž, str. 277.

²⁰⁵NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, str. 223.

²⁰⁶MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní?: hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. - 18. století*, str. 193.

²⁰⁷PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 251.

a ztělesňovalo odříkání a těžce obstarávané živobytí.²⁰⁸ Pokud měl někdo méně dětí nebo méně peněz, toleroval se menší přínos nevěsty, byl-li vyvážen potřebnými vlastnostmi (fyzická zdatnost, pracovitost, poslušnost).²⁰⁹

Věno původně zahrnovalo movitosti, ve starší době hlavně dobytek, později peníze a teprve v 19. století byly věnem i nemovitosti. Podle výše věna se později počítal podíl nevěsty na hospodářství, kam se přivdala. Výše věna stoupala s růstem ceny půdy. Věno bylo možné odhadnout podle počtu dukátů navlečených na stužce, kterou měla svobodná dívka kolem krku (třidukátová, pětidukátová nevěsta). Navrátilová upozorňuje na fakt, že všechny dcery nedostaly stejně – více dostávala oblíbenější dcera, hezčí atd.²¹⁰

4.2.6 Výbava

Každá nevěsta, i ta nejchudší, tvrdí Navrátilová, dostala výbavu, k zajištění nové domácnosti, nové rodiny. Výbava byla jakýmsi darem rodičů dceři (případně synovi u matřimoniálních manželství) k zajištění chodu nově vznikající sociální jednotky. Velikost výbavy se lišila od socioekonomického postavení rodiny.

Výbava zahrnovala nejnnutnější vybavení do domácnosti – nádobí, peřiny, plátna, šaty, nářadí a nábytek. Zámožnost nevěsty se určovala podle peřiny. Dívky, které byly chudé, si na výbavu šetřily, děvečkám mohla vypomocet selka, v bohatých rodinách bylo povinností matky a též veřejným vyjádřením její péče, aby zajistila výbavu své dceři.

4.3 Zabezpečení ve stáří - institut výměnku

Původ slova výměnek je kladen ke staročeskému vymínit. Základ pojmu, slovo – mínit, je pravděpodobně ze 14. století, jeho základem je rekonstruované indoevropské meino, moino, které znamenalo pravděpodobně přání, mínění.²¹¹ Slovo výměnek je pak charakterizováno jako „zaopatření hospodáře na odpočinku“.²¹²

Důvody vzniku tohoto institutu jsou nejasné. Karl Schmidt nachází souvislosti s německými právními obyčejí,²¹³ Cyril Horáček se kloní ke vzniku ve 14. století. Uvádí,

²⁰⁸NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, str. 218.

²⁰⁹Tamtéž, str. 223.

²¹⁰Tamtéž, str. 223.

²¹¹REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*, str. 418.

²¹²REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*, str. 794.

²¹³KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 97.

že v roce 1363, se ve Westfálsku hovoří o výměnku jako o starém lidovém obyčeji,²¹⁴ Košťa tvrdí, že k přesnému určení doby a popisu vzniku výměnku chybí dostatek pramenů.²¹⁵

Nejstarší záznam o výměnku v českých zemích je z roku 1416, kdy si odstupující rodiče vyhradili k užívání čtvrt lánu z hospodářství.²¹⁶

Výměnek jakožto způsob zabezpečení především starých osob se vyskytoval v západoevropském modelu rodiny, který se vyznačuje vyšším sňatkovým věkem a převahou domácností vytvářených nukleární rodinou. Tyto dvě skutečnosti byly podmíněny dědickým právem – otcovskou usedlost přebíral pouze jeden syn.²¹⁷

V Ottově naučném slovníku je výměnek považován za prastarou právní instituci, která vyrostla z potřeby v dobách, kdy dědické právo venkovského obyvatelstva nemělo zákonnou kodifikaci. Oblíben byl tam, kde platné dědické právo neodpovídá právnímu přesvědčení obyvatelstva. Výměnek je zde popsán jako institut existující u venkovského obyvatelstva, jako velmi rozšířený obyčejový právní útvar, zakládající se na výměnkové smlouvě, kterou se postupuje vlastnické právo na nemovitý majetek nástupci. Ovšem s tou podmínkou, že se nástupce zaváže odvádět mu doživotně stanovené dávky.²¹⁸

Vkladem smlouvy do pozemkových knih, nabýval výměnek povahy věcného práva a stal se reálným břemenem usedlosti.

Instituce výminku podle Ottova slovníku, přispívala k udržení pevné, stabilní střední vrstvy obyvatelstva, což jak bylo popsáno výše, bylo v poddanských dobách zájmem panovníka i vrchnosti. Hlavní význam je zde popsán v tom, že se nemusí dělit statek, zůstává v držení jedné rodiny, starý hospodář může odejít a být zajištěn a mladý hospodář může založit včas svoji hospodářskou existenci. Nejčastějšími důvody odchodu na výměnek byly pokročilý věk a nemoc stávajícího hospodáře. Nedostatek fyzických sil znamenal pro hospodářství ušlý zisk, práci, kterou nemohl zastat, vykonával někdo jiný, musela se najmout pracovní síla, nezastal-li ho někdo z rodiny.²¹⁹

²¹⁴HORÁČEK, Cyril. *Výměnek: úvaha agrárně politická*, str. 11.

²¹⁵KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 97.

²¹⁶Tamtéž, str. 97.

²¹⁷Tamtéž, str. 94.

²¹⁸*Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, Díl XXVII., heslo výměnek, str. 37.

²¹⁹Zajímavé zjištění přinesl výzkum výminku Gaunta ve skandinávských zemích. Častým důvodem odchodu na výměnek ve Švédsku byly dluhy a finanční zatížení statku, v takovou chvíli se hospodář rozhodl odejít na výměnek, proto se stávalo, že se na výměnku sešly i dvě generace hospodářů, což znamenalo, velké zatížení a hospodářský pokles. Tak to bylo ve čtvrtině případů. Komparativně k tomu přistupuje ve studii, kde nezjistila dvojitý výměnek ani jednou. Spíše řešil prodejem než předčasným odchodem. KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 106.

Výměnek byl institut, který patřil pod sféru vrchnostenského rozhodování o poddaných. I v zájmu vrchnosti bylo, aby hospodářství prosperovalo, protože chtěla, aby poddaní robotovali a odváděli dávky. Odchod hospodáře příliš brzy na výměnek znamenal pro mladého nastupujícího hospodáře dlouhé a vleklé zatížení statku.²²⁰

Pro vrchnost existence tohoto institutu měla dva důsledky – výměnek umožňoval, aby byl statek předán mladému schopnějšímu hospodáři, který byl větší zárukou odvodu všech poddanských dávek. Na druhou stranu to bylo věcné břemeno pro statek, vrchnost pak musela dbát na to, aby nebyl výměnek zatížením zásadním.

Za jedno z prvních nařízení vrchnosti je možné považovat Zřízení meziříčské vydané Janem Jetřichem Berkou z Dubé městu Velkému Meziříčí a vesnicím panství meziříčského v Moravě okolo roku 1630. Tato hospodářská instrukce zakazovala výměnek při prodeji usedlosti, protože měl negativní vliv na výši ceny.²²¹

Od poloviny 18. století začal více zasahovat stát. V platnost vyšly dva dvorské reskripty (v letech 1752 a 1753). Druhý z nich například omezoval výměnek na vrchnostenské rozhodnutí, protože ho považoval za důvod zadlužování statků.²²² Později vyšla další dvě nařízení, která reagovala na nepokoje na dobříšském panství, mimo jiné stanovala, co může být součástí výměnku. Těmito reskripty mělo být dosaženo toho, aby se nevyměňovaly velké výměnky a tím se drobily statky, zároveň bylo zakázáno vyměňovat si pozemky (jen obilí a dobytek).²²³ Podrobnou problematiku upravoval o více než padesát let mladší dekret dvorské kanceláře z roku 1833, který stanovoval, že vlastníci pozemků nesmí napříště přenechávat výměnkářům část svých nemovitostí. Guberniální nařízení z roku 1794 zase zakazovalo převádění majetku na druhého muže vdovy po původním hospodáři, která usedlost spravovala do dosažení plnoletosti dědice. Toto nařízení zrušil dvorský dekret z roku 1795.²²⁴

Problematiku výměnku upravoval i Všeobecný občanský zákoník z roku 1811, který byl vyhlášen patentem ze dne 1. června 1811 (ve II. díle, 7. kapitole O služebnostech). Zde jsou podrobně rozebrány druhy práva uživatele služebnosti, jímž byl i výměnkář. Po

²²⁰KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 106.

²²¹Tamtéž, str. 98.

²²²Tamtéž, str. 100.

²²³KROFTA, Kamil. *Dějiny selského stavu*, str. 339.

²²⁴KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 100.

zrušení poddanství v roce 1848 už nepodléhal výměnek vrchnostenskému rozhodování, ale protože byl stále věčným břemenem, zapisoval se stále do pozemkových knih.²²⁵

4.3.1 Výměnkářská smlouva a rozsah výměnku

Vymíněné statky mohly být různé povahy – především se jednalo o užívání stanoveného prostoru, části úrody, či služby.²²⁶ U statků s polnostmi (selské a chalupnické) bylo možné dostávat tzv. sypaný výměnek. To byly naturální dávky, které každoročně hospodář odváděl výměnkářům (zejména hrách, obilí, sůl, brambory aj.). K sypanému výměnku mohly být připojeny i peníze a další věci, nutné pro život. Předpokládalo se, že hospodář a výměnkáři měli oddělenou stravu – naturální dávky sloužily k obživě, část z dávky mohli výměnkáři prodat a zajistit si další prostředky.²²⁷ Malé statky, například pouze se zahrádkou nemohly takové zajištění poskytnout. Povinnosti pro nového hospodáře pak bývaly ve smlouvách formulovány abstraktně – hospodář byl výměnkáře povinen šatit, živit, zaopatřit vším potřebným.²²⁸ Výměnkář pak vytvářel více společenství s novou rodinou, než samostatnou jednotku.

Celkové zaopatření výměnkáře bývá v zápisech označováno též pojmem „vychování“²²⁹ či „dochování až do smrti“. V představách odstupujícího hospodáře zahrnoval nejen stravu, případně nárok na byt, ale obsahoval i jakýsi morální závazek, který měl zabezpečit slušné chování a zacházení ze strany nového hospodáře.

V některých případech nebyl tedy obsah výměnku definován konkrétně, odstupující hospodář si pouze pojišťoval své základní životní potřeby. Zavazoval například svého syna, „aby on otce k smrti dochoval a se všema potřebnostma zaopatřil“ či aby „jemu v ničem neubližoval“. Chudší usedlosti totiž často ani jiný druh obživy (tzn. v naturálních dávkách) neumožňovaly.²³⁰

Pokud byly smlouvy konkrétnější, pak bylo zajištění bytu nejčastějším a nejdůležitějším bodem smluv. Klášterská píše, že v obci Lhůtě bylo zajištění bytu hlavním

²²⁵KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 100.

²²⁶*Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, Díl XXVII., heslo výměnek, str. 37.

²²⁷KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 117.

²²⁸Tamtéž, str. 117.

²²⁹Tamtéž, str. 121.

²³⁰Tamtéž, str. 100.

bodem ve více než šedesáti procent smluv, v ostatních případech se prý mlčky předpokládal.²³¹

Někteří odstupující si dále vymínili i část zahrady a polnosti. Tento způsob vymínění poskytoval odstoupivšímu velmi zajímavou pozici – mohl hospodařit, užívat vypěstovaného, prodat přebytky a zároveň už nebyl zatěžován dalšími povinnostmi, které musel zajistit současný hospodář. V nejstarších zápisech ze studie, byl kladen důraz pouze na polnosti!²³²

Dalším důležitým bodem bylo zaopatření stravou, které nebylo vždy automatické.²³³

V některých případech se bývalý hospodář zavazoval i nadále pracovat, dokud bude moci.

Dále si odstupující zaopatřovali rozličné služby: například moci topit dřívím nového hospodáře, ohřívat se u kamen, péct chleba či užívat studny. Výměnkáři též mysleli na své poslední dny a vymínili si důstojný pohřeb. Od 19. století si díky změněné roli peněz vymíňovali i určitý finanční obnos.²³⁴

Odstupující hospodář mnohdy zahrnul do výměnku i další osoby (tzv. třetí osoba), než jen sebe a manželku. Pokud byly v rodině i další osoby, které by nebyly schopné se uživit, výměnek byl i pro ně. Mohl to být například nemohoucí sourozenec, postižený, či stará neprovdaná sestra.

Dle studie se vymíněné podmínky neliší – jde-li o manželský pár či jednotlivce. Došla po srovnání množství odváděných dávek, že záleželo spíše na ekonomickém stavu statku, než na počtu osob, které výměnek užívaly. U výměnků, které náležely oběma manželům, bývalo též ustanovení, jak má být postupováno v případě smrti jednoho z nich. V zásadě byly možné dvě varianty – pozůstalá manželka (o kterou většinou šlo) dostávala nadále buď polovinu původního výměnku, nebo dávky v plné výši, ale s tou výhradou, že pokud se znovu provdá, náleží výměnek pouze její osobě a po její smrti nemá hospodář stejnou povinnost k jejímu manželovi.²³⁵

Alice Klášterská v závěru své práce o výměnku diskutuje problém výměnku, jako enormního břemena pro hospodářství. Vždy záleželo na konkrétní situaci a na věku odstupujícího hospodáře a tím tedy doby zatížení. Situace přesunu na výměnek zase nemusela vždy znamenat sociální propad, výměnkář si mohl i polepšit. Dle závěrů Klášterské

²³¹KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 119.

²³²Tamtéž, str. 125.

²³³Tamtéž, str. 120.

²³⁴Tamtéž, str. 125.

²³⁵Tamtéž, str. 119.

byl výměnek spíše výhodný a to pro obě strany. Přes tyto okolnosti byl výměnek výhodný pro obě strany, o čemž svědčí i to, že se udržel až do poloviny 20. století. Pro syna bylo vždy lepší převzít usedlost, založit si rodinu a hospodařit jako vlastní pán – i za cenu břemene, jakým byl výměnek – než být závislý na otci. Odchod na výměnek umožňoval na druhou stranu odstupujícímu hospodáři včasné vyřešení dědických záležitostí ještě za jeho života.²³⁶

4.3.2 Výměnek a vztahy v rodině

„Bratři dědice někdy zůstali v rodném stavení v podružství, živil se řemeslem nebo nádenictvím. (...) Dovedu si představit, jak utrpěly vzájemné vztahy, jakmile sourozenci hospodáře založili rodiny a v domě začalo být s přibývajícím počtem dětí a s výměnkáři tak prostorově těsno, že tomu dnes sotva někdo uvěří.“²³⁷

Někdy se stalo, že si odstupující vyměřili větší břemeno než podíl pro dědice. Přestože křesťanská výchova vštěpovala už od středověku úctu ke stáří, v povědomí byly případy, kdy výměnkáři byli považováni za břemeno a dávalo se jim to otevřeně najevo. „Strohé zápisy v gruntovní knize vyjadřují (...), když vymínují dobré zacházení s výměnkáři, povinnost nastupujícího hospodáře je „při svém stole slušně vyživi“, poskytnout jim světlou vytápěnou světničku, někdy navíc i „komoru“ (skříň) v síni a vystavit jim důstojný pohřeb.“²³⁸ Teprve potom, co by se společný život ukázal neúnosný, přicházejí v na řadu vymíněné naturální požitky k samostatné výměnkářské domácnosti.

Blažek v Českém lidu popisuje vyhocené vztahy mezi výměnkáři a novým hospodářem. Zmiňuje případ, ve kterém si výměnkář vymínil svobodný přístup na půdu. Když tam starý otec vylezl, syn mu vzal žebřík se slovy, že sestup půdy si nevymínil. Jindy prý si vymínili kopy vajec, rodina to obcházela s tím, že ve smlouvě nebylo jakých, výměnkáři tak mohli dostávat i mravenčí. Popisuje i případ kde si stařec vymínil „místo u společného stolu“, místo mu mladá rodina ponechala, jídlo však se mu nedostalo. Jiný stařec si zase vymínil složit dřevo na otop, nenapsal však kde. Rodina mu jej v době jeho nepřítomnosti složila v jeho výměnkářské světničce. Redakce Českého lidu přidala další dva případy: Výměnkář si vymínil odvézt do vzdáleného kostela, zpáteční cestu však vymíněnou neměl, jeho syn ho prý na místě nechal. Prý se stal i případ,

²³⁶KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 128.

²³⁷PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, str. 259.

²³⁸Tamtéž, str. 257

že si výměnkář vymínil „jednu švestku“ – strom na zahradě, rodina mu dala však jen švestku – jeden plod stromu.²³⁹ Nedůvěru v řádnou synovskou péči je možné pozorovat v zápise z roku 1752, kde je připojen dodatek, podle kterého si otec vymínil, že pokud by „proti vší naději od syna svého v uctivosti držán a náležitě vychován býti neměl,“ má právo mu usedlost odebrat a odevzdat ji jinému synovi.²⁴⁰

Vztahy ovlivněné břemenem výměnku byly mnohokrát beletrizovány. Nejznámější díla s touto tematikou napsali: Josef František Andrlík, Tereza Nováková, Karel Václav Rais či Vítězslav Hálek.

²³⁹BLAŽEK, Antonín. *Výminkáři*. In: Český lid, XIII/1904, str. 203.

²⁴⁰KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, str. 106.

ZÁVĚR

Tato bakalářská práce vykreslila v širším kontextu téma zajištění jedince v tradiční vesnické pospolitosti v období od konce osmnáctého století do poloviny století devatenáctého, s určitým přesahem pro vysvětlení kořenů statusu quo či následujících let, pokud to bylo pro práci relevantní.

Ve čtyřech navazujících kapitolách text předkládá část složitě provázané sítě vztahů a událostí, které měly vliv na podobu a možnost zajištění jedince žijícího na vesnici před dvěma stoletími.

Tradiční vesnická pospolitost byla mnohvrstevnatým společenstvím, proto byly nejprve představeny pozice a role ve struktuře tradiční vesnické pospolitosti. Každý status s sebou nesl zvláštní práva a povinnosti, které se dále odrážely v možnosti majetkového zajištění.

Venkovské uspořádání i život ovšem stále podléhal vlivu a moci panovníka a vrchnosti. Proto je v práci představen panovník a vrchnost jako prvek z vnější, zachycen je dominiální systém i změny, které přinesli osvícenští panovníci Marie Terezie a Josef II. V souvislosti se státním uspořádáním doby je popsána sociální správa doby a problematika chudinství. Zachyceno je taktéž aktuální zákonodárství zabývající se tuláctvím a žebráctvím, jako dvou sociálních problémů doby. Popsáno je formální zajišťování pořádku shora.

Na druhou stranu pak práce nabízí pohled na vnitřní uspořádání vesnice a tedy i tradiční systémy zajišťování pořádku. Představuje mimo jiné sociální kontrolu na dvou příkladech – obyčeji přijímání za souseda a veřejných průpovědkách, které se konaly během vesnických slavností. Z ranku soukromoprávní péče je pak zmíněna almužna i obyčejový zvyk chození po stříde, který byl na vesnici běžný do sedmdesátých let devatenáctého století.

Konečně jsou pak popsány tři způsoby zajištění – majetkové uspořádání a právo dědit, zajištění při vstupu do manželství, zde je akcentován zejména zřetel na zajištění rodiny a nově vznikající sociální jednotky (tedy selská sňatková politika, smlouvy a ekonomické transfery zajišťující rovnost na stranách rodičů a rodů), posledním případem je pak zajištění ve stáří a institut výměnku. Zde je popsán rozsah výměnků, související smlouvy, ale i rodinné vztahy, které se odstoupením hospodáře na výměnek proměňovaly.

POUŽITÁ LITERATURA A ZDROJE

- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. - 18. století)*. díl II., Praha : Argo, 2006, ISBN 80-7203-812-5.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. *Slovník spisovného jazyka českého*. VII, Praha : Academia, 1989.
- HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha : Historický ústav, 2014, ISBN 978-80-7286-219-1.
- HORÁČEK, Cyril. *Výminek: úvaha agrárně politická*. Praha : Všehrad, 1900.
- HORSKÝ, Jan, SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1997, ISBN 80-7106-195-6.
- KROFTA, Kamil. *Dějiny selského stavu*. Praha : Jan Laichter, 1949.
- LENDEROVÁ, Milena, MACKOVÁ, Marie, BEZECNÝ, Zdeněk, JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, díl II., Pardubice : Tiskařské středisko Univerzity Pardubice, 2005, ISBN: 80-7194-756-3-55-732-05.
- LENDEROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?: dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha : Paseka, 2006, ISBN 80-7185-647-9.
- Malý etnologický slovník*. Strážnice : Národní ústav lidové kultury, 2011, ISBN 978-80-87261-70-5.
- MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní?: hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. - 18. století*. Praha : Argo, 2011, ISBN 978-80-257-0382-3.
- MATOUŠEK, Oldřich (ed.). *Encyklopedie sociální práce*. Praha : Portál, 2013, ISBN 978-80-262-0366-7.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*. Praha : Vyšehrad, 2012, ISBN 978-80-7429-238-5.
- Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XII.*, Praha : Nakladatel Otto Jan, 1897.

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XXV.,
Praha : Nakladatel Otto Jan, 1906.

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl I.,
Praha : Nakladatel Otto Jan, 1888.

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, Díl XXVII.,
Praha : Nakladatel Otto Jan, 1908.

PETRÁŇ, Josef. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2011, ISBN 978-80-7422-123-1.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Praha : Leda, 2015, ISBN 978-80-7335-393-3.

ROBEK, Antonín a Josef VAŘEKA. *Jihočeská vlastivěda*. Národopis. České Budějovice : Jihočeské nakladatelství, 1987.

SKUPNIK, Jaroslav. *Antropologie příbuzenství: příbuzenství, manželství a rodina v kulturně antropologické perspektivě*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2010, ISBN 978-80-7419-019-3.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha : Academia, 2006, ISBN 80-200-1446-2.

TOMEŠ, Igor. *Sociální politika a mezinárodní zkušenost*. Praha: Sociopress, 2001, ISBN 80-86484-00-9.

TOMEŠ, Igor. *Sociální správa*. Praha : Portál, 2002, ISBN 80-7178-560-1.

VÁLKA, Miroslav. *Sociokulturní proměny vesnice: moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Brno : Masarykova univerzita, 2011, ISBN 978-80-210-3908-7.

VAN GENNEP, Arnold. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*,
Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1997, ISBN 80-7106-178-6.

Velký sociologický slovník. Praha : Karolinum, 1996, ISBN 80-7184-311-3.

Internetové zdroje

BĚLOHLÁVEK, Miloslav. *Usedlosti a jejich majitelé v průběhu 18. a 19. století*. In: Z historie obce – Chválenice, Dostupné online: <http://www.chvalenice.cz/obec-107/z-historie-obce-1/kapitoly-z-historie/lide-a-tradice/usedlosti-a-jejich-majitele-v-18-a-19-stoleti/>

BLAŽEK, Antonín. *Výminkáři*. In: Český lid, XIII/1904, str. 203-204, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid13/index.htm>

Článek *Obyčeje při narození*, In: www.lidovakultura.cz, Dostupné online: <http://www.lidovakultura.cz/page.aspx?pid=99>

DIBELKA, Jaroslav. *Kde my se máme podít, když nemáme svoji zem? Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*. In: Historická demografie, XXX/2006 supplement, str. 196, Dostupné online: http://eu.avcr.cz/miranda2/export/sitesavcr/data.avcr.cz/humansci/eu/Casopisy/Historicka_demografie/Obsahy_rocniku/HD_30_2006_suplement.pdf

DROBIL, Emil. *Světlem jdoucí*. In: Český lid, XVIII/1909, str. 457, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid18/texty/0238-0476.htm>

HAJNÝ, August. *O chase*. In: Český lid, IX/1900, str. 320-325, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid09/index.html>

KLÁŠTERSKÁ, Alice. *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*. XXI/1997, str. 91–129, Dostupné online: http://eu.avcr.cz/miranda2/export/sitesavcr/data.avcr.cz/humansci/eu/Casopisy/Historicka_demografie/Obsahy_rocniku/HD_21_1997.pdf

MALINA, Jaroslav. *Antropologický slovník*. Dostupné online: http://is.muni.cz/do/1431/UAntrBiol/el/antropos/pdf/antropologicky_slovník.pdf

MORAVEC, Bedřich. *Světlem jdoucí*. In: Český lid, IV/1895, str. 236, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid04/texty/0128-0252.htm>

PIKART, Antonín. *Rvačky a pračky na Podbrdsku*. In: Český lid, XXIX/1929, str. 49-53, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid29/index.htm>

SEIDENGLANZ, Jiří. *Chození po střídě*. In: Český lid, XI/1910, str. 278-279, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid11/index.htm>

SCHWARZ, Václav. *O právních obyčejích lidu v krajině strakonické*. In: Český lid, V/1896, str. 30, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid05/index.htm>

SCHWARZ, Václav. *O právních obyčejích lidu v krajině strakonické*. In: Český lid, IV/1895, str. 193-196, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid04/index.htm>

ŠEBESTOVÁ-LEDECKÁ, Anna. *Podruzi*. In: Český lid, IX/1900, str. 393-395, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid09/index.htm>

TOŠOVSKÝ, Jan. *Vesnická správa*. In: Kronika města, Dostupné online: <http://www.bilyujezd.cz/bu/kronika/ch16.html>

ZÍBRT, Čeněk. *Martínkové, Chasa nezbedná*. In: Český lid, XII/1903, str. 101-102, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid12/index.htm>

ZÍBRT, Čeněk. *Přijímání za souseda*. In: Český lid, XVIII/1909, str. 4-10, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid18/index.htm>

ZÍTEK, Jan. *Jihočeské slavnosti, hry a zábavy o letnicích*. In: Český lid, VIII/1899, str. 289-291, Dostupné online: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid08/index.htm>